Pavle Gantar–Tomaž Mastnak

A CIVIL TÁRSADALOM SZLOVÉNIÁBAN: AZ ELSŐ ÖT ÉV*

Amikor a bolsevikok kezdték elveszteni a fejüket, nagy ügyüket a történelem ítéletére bízták: *Pered szudom isztorii* derül majd ki úgymond, hogy mi is az Igazság. Manapság már alig akad valaki, aki az ilyen alapállásban valami nagyszerűt, sőt követendő példát látna; ha mégoly bolond idők járják is, jó, ha helyén van az ember esze, a hősiesség a szerencsétlen korszakok átka, cifra nyomorúság, nem sokra megy vele az ember. Azt, ami most történik a társadalomban, a történelem már nem tudja belefoglalni a törvényeibe és többé semmiféle ítéletet sem mondhat. Kisded letéteményesei a bíróságok lettek, de oly szerencsétlen módon, hogy minden történelmi ítéletükkel önmaguk legális „szubsztanciáját" és a rendszer legitimitását bomlasztják. Ilyen tapasztalatok birtokában jelölhette ki Igor Vidmar 1980-ban – amikor a *Punk pod slovenci* c. könyv keletkezett – a jelszót, hogy „A punk legalább a történelmét maga írja meg ha már ítéletet mások mondanak róla"; történelemből annyi és olyféle van, amennyit és amilyet megírunk vagy kimondunk – a történelmiség mezeje nyitott. Andrej Fištravec viszont megengedte magának, hogy pár évnyi távlatból mondjon ítéletet, amikor a történelem nyilvánvalóan még csak színpad: „Néhány évtized elmúltával kiderült az is, hogy a társadalom bolsevista változata nem a legjobb, s így napjainkban újra fölmerül a kérdés, hogy miként építsük fel a humánusabb társadalmat. A civil társadalom konceptusa kétségkívül egyike az ezirányú fontosabb alternatíváknak, az alternatív mozgalmak pedig megtalálták a módját, hogy megköszönjék az ítéletmondók áldásos tevékenységét és eddigi történelmi szerepvállalását, egyszersmind hozzáláttak, hogy maguk mondjanak ítéletet."[1]

Írásunk koordinátáit nagyjából az a szándék határozza meg, hogy áttekintsük a politikai és az elméleti viták azon szegmentumait, amelyet Szlovéniában a 80-as években a civil társadalom (CT)[2] névvel jelöltek. Rekapitulációnk nem kíván több lenni, mint az összegyűjtött anyag számbavétele, kommentárokkal*. Ezzel már elmondtuk, hogy a történelem meghatározott interpretációjáról van

* Problemi – Eseji 5/1988. Ljubljana, (70–87. o.)

szó. Ezt pedig nem annyira azok az álláspontok határozzák meg, amelyekkel ebbe a történelembe beírtuk magunkat, inkább azok, amelyekkel azt írjuk. Említsünk meg néhány mozzanatot alkotóelemei közül:

– Úgy tetszett, hogy a CT diszkurzusainak nagyobb az önreflexiós készsége, mint ahogy e pillanatban látszik. Kezdenek a köldöknézés zárt köreibe gubózni és a CT már át is veszi azt a funkciót, amit a marxizmusban a „proletariátus" töltött be. Helyzetét szubsztanciális távolságtartásként írhatnánk le, egyfajta elhatárolódásként, amely újra és újra aláássa a CT iránti szubsztanciális viszonyt.

– A CT úgyszólván általánosan elfogadott fogalommá vált. Ezt természetesen nem kifogásoljuk és nem is kifogásolhatjuk, de síkraszállunk a pozíciók közötti differenciálódásért, a különbségek és a különbözőségek definiálásáért.

– És ha már a CT-nek vannak különböző, kompetetív és egymást kizáró konceptusai is, ellenezzük azt a törekvést, amely egyedüli üdvözítőnek kiáltja ki az egyiket és elfogadhatatlannak bélyegzi meg a másikat. E tekintetben az elvi pluralizmus hívei vagyunk (csak a jugopolitikában történhet meg, hogy a differenciálódás elmossa a különbözőségeket és ezzel megöli a pluralizmust).

– Vitásnak tartjuk a fogalom történelmi általánosítását: amikor a CT-ről beszélünk Szlovéniában, restriktív értelemben tesszük – csak azokra a hordozóira gondolunk, akik már letették, vagy most teszik le a garast a CT-vel kapcsolatos megnyilatkozásokban. A 60-as évek CT-je, mondjuk, szigorúan mai.

Szövegünk mindenekelőtt informatív akar lenni, bár a pártosság ellenére is, amellyel írjuk, tudatosan nem diszkrimináltunk egyetlen pozíciót sem. Az első részben azt körvonalazzuk, hogyan került sor a CT-ről való vitákra, hol és hogyan folytak; a másodikban néhány kérdéskört mutatunk be, amelyek köré csoportosultak e viták; harmadik részként adtuk hozzá a CT-ről szóló írások bibliográfiáját – ez rendszerint nem tartalmazza azokat a szövegeket, amelyek mások véleményét közvetítik ebben az ügyben, tehát különösen a különböző ülésekről, vitákról, fellépésekről írt újságírói beszámolókat (ezek a lábjegyzetekben találhatók).

I. A TÖRTÉNELEM

1. *A fogalom felfedezése*

A CT-nek – milyen banális tény! – hosszú történelme van. E történelem forgácsai elszórtan a szlovén kultúrában is föllelhetők. Ennek ellenére a fogalmat újra „felfedezték". Ez akkor történt, amikor alternatív konceptusként definiálták. Ez a reinvenció (újrafelfedezés) tehát invencióvá (felfedezéssé) vált, mely létrehozta a maga diszkurzív terét. Ebben a mezőnyben jelentéstartalmat nyertek a CT-ről való előzőleg használatos fogalmak is, az eredményévé váltak valaminek, ami valójában utánuk következett.

Ebbe az utólagos „előtörténelemben" mindenekelőtt marxista és marxológiai vitákról beszélhetünk: Ribič tanulmányáról a civil társadalomról és a politikai államról Hegelnél és Marxnál,[3] valamint Marx és Engels műveinek[4] fordításakor a terminológiai kérdések megoldásáról. Nem marxista szövegek jóformán elő sem fordulnak, s ha igen, csak ma olvassuk őket úgy, mint a fogalom történelmét.[5]

Nem véletlen, hogy a CT „alternatív konceptusa" a ljubljanai alternatív színtéren[6] definiálódott. Közforgalomba a *Mi az alternatíva?* című 1983 novemberében megrendezett látványos első alternatív szimpozion után került;[7] e rendezvény megszervezése egyúttal válasz is volt a Marx halálának 100. évfordulója alkalmából szervezett rendezvényekre.

„A fogalom tartalmának" problematikája – akkor már a levegőben lógott. A társadalom és az állam közötti ellentétet – hogy csak két mozzanatot említsünk –, egy részről a nagyszabású lengyel társadalmi megmozdulás fejezte ki, amelyet mifelénk (ezt állíthatjuk) igen intenzíven éltek át az emberek; két hónappal a rendkívüli állapot meghirdetése után jelent meg egy Lengyelországról szóló szöveggyűjtemény és benne – ami a legfontosabb – lengyel szerzők szövegei, amelyek kéziratban csaknem ezer oldalt tettek ki (Kreft, Mastnak 1982). Másrészről ez a konceptuális ellentét az első új társadalmi megmozdulások (ÚTM) hordozói elleni megtorló intézkedéseknél került előtérbe nálunk – a punk, az ifjúsági szubkultúrák és alternatívák, amelyek köré csoportosultak – különösen az Igor Vidmar elleni bírósági eljárásnál, tehát e megtorlás elleni tiltakozásként.[8] Maga a fogalmi megoldás nyugati behozatal. Az 1983 késő nyarán Komižán megtartott „ellenzéki" szociológiai találkozóra (amelyen kínos nézetütköztetésre került sor egy részről a ljubljanai, más részről a belgrádi és a zágrábi résztvevők között) Silva Mežnarić elhozta Keane-nek Picconéhez intézett nyílt levelének másolatát. Egyebek között ez a levél indította aztán – az adott szituációban – az úgynevezett fiatalabb szociológusok csoportját arra, hogy vitaesteket szervezzenek a levélben fölvetett kérdésekről.

Ezek a viták viszonylag hamar áttevődtek a magánkörökből a szűkebb körű szakmai közvéleménybe. A Szlovén Szociológiai Társaságban (SZSZT) megalakult a szociális megmozdulások szekciója, amely két éven át rendszeresen összeült és intenzíven dolgozott, majd összejövetelei megritkultak.

2. *A viták térségei*

Hogy az SZSZT szociális megmozdulásokkal foglalkozó szekciója (volt) a CT-ről folyó szakmai viták központja korántsem jelenti, hogy ez volt az egyetlen szervezési forma, azaz intézmény, amely kezdeményezte és lefolytatta az ilyenfajta vitákat. Mellette még a következőket kell megemlíteni:

a) Az új társadalmi megmozdulások (ÚTM) és az alternatív színtér. E szférában a vitáknak sokszor gyakorlati indítékaik voltak: a zászlóvivők (egy részének) önreflexiójáról volt szó, amely természetesen magába foglalta a „társadalom" és a „politikai" iránti viszonyulások megfogalmazását; olykor azonban az elméleti produkció szempontjából is ambiciózusaknak bizonyultak; a már

említett *Mi az alternatíva?* szimpozion mellett 1984 novemberében és decemberében szimpoziont szerveztek *A zsidókérdés* címmel. A *Radio Študent* az évenként megrendezett *Új Rock* rendezvénykor kerekasztal-beszélgetéseket kezdett szervezni, amelyeket az alternatív mozgalom tevékenysége időszerű kérdéseinek szenteltek – az első 1984-ben volt.[10]

b) A Szlovén Szocialista Ifjúsági Szövetség (SZSZISZ). E szervezet köztársasági választmánya az ÚTM iránti viszonyának megfogalmazásakor (ebben Ignac Krivec kulcsszerepet játszott) felvetette a CT kérdéskörét is, intenzívebben pedig az SZSZISZ 12. kongresszusára való előkészületek kapcsán tárgyal a kérdésekről (a kongresszus 1986 április elején volt Krškón). Az ifjúsági fesztiválon – ez a forma volt hivatott az évenkénti ifjúsági politikai iskola elavult intézményét helyettesíteni – 1986 novemberében Nova Goricán már magától értetődően került napirendjére az egyik kerekasztal-megbeszélésnek a CT és az állam viszonya. A szervezeti hierarchia alsóbb rétegeiben több előadás és megbeszélés volt a CT-ről.[11]

c) Szakmai egyesületek és intézmények (mint már említettük, a szociális megmozdulásokat tanulmányozó szekció mellett). Egy részről meg kell említeni azt a számos tevékenységet – különösen a Szlovén Filozófiai Társaságot és a Szlovén Szociológiai Társaságot, az utóbbi években néhány más intézetet is a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia tudományos-kutatási központjában és az egyetemen, mindvégig ideértve persze a társadalomtudományi és a humán értelmiségieket, akik ellenezték a megtorlást, az emberi jogok és a polgári szabadságjogok megtépázását, azaz pozitívan értelmezve, a demokráciáért és a civilizációs vívmányokért szálltak síkra (tiltakoztak a politikai pörök ellen, követelték, hogy töröljék el a véleménynyilvánítási vétséget és a halálbüntetést, szavukat emelték a politikai diszkurzusok irracionalizálása és az erőszakkal való fenyegetőzés ellen, a társadalmi párbeszéd és megállapodás affirmálása érdekében). S ha ezek a tevékenységek nem is mindig jutottak kifejezésre a CT konceptusaiban, maga a tevékenység módja és céljai kialakították a reális CT-t. A másik részről meg kell említenünk azokat a rendezvényeket, amelyeket kifejezetten a CT elméleti kérdései taglalásának szenteltek. Ezzel kapcsolatban az alábbiakat említjük meg: szabadegyetem, amelyet a maribori egyetem marxista központjának nevében Igor Kramberger szervezett (a többi között a szociális megmozdulásokat tanulmányozó szekcióval együttműködve előadás-sorozatban mutatta be az ÚTM-t); a Marxista Tudományok Intézete (kerekasztal-megbeszélések és előadások, amelyeken fellépett John Keane, Chantal Mouffe, Ernesto Laclau; két nemzetközi szimpozion: *Történelem, kollektív emlékezet, tradíció/Közép-Európa* 1986-ban, és *Új társadalmi megmozdulások mint a metafora politikai dimenziói* 1987-ben); viták a ljubljanai egyetem szociológiai intézete tudományos tanácsában (a CT-ről Vesna Pusić, Frane Adam és Tomaž Mastnak beszélt); a szlovén politológusok egyesülete 1986 novemberében szervezett vitát *Civil társadalom a szocializmusban?* címmel. Egyes nagyobb projektumokat egyesített erőkkel valósítottak meg; a Közép-Európáról szóló már említett szimpozion esetében közreműködött a Szlovén Filozófiai Társaság; a *Marxizmus és az új társadalmi mozgalmak* c. jugoszláv szimpoziont a szociális megmozdulásokat tanulmányozó szekció és a Szlovén SZK KB Mar-

xista Központja szervezte (1985 novembere), az elmúlt évi jugoszláv tudományos találkozót *A civil társadalom és az állam* címmel a Tudományos Akadémia Marxista Intézete, a Szociológiai Intézet és a szociális megmozdulásokat tanulmányozó szekció szervezte, és támogatta a Ljubljanai Egyetem Marxista Központja is.[12] Tanulságos megállapítani, hogy mindezektől a tevékenységektől az egyetem távol tartotta magát.

d) A publicisztika. A CT témakör előtt először az ifjúsági médiumok nyíltak meg (*Mladine, Radio Študent, Katedra, Valj, TNT* és az utóbbi időben mások is); elmondhatjuk, hogy a *Mladina* a fogalmat szisztematikusan beépítette és népszerűsítette 1985 őszétől kezdve politikai kommentárjaiban. Az utóbbi két évben több szöveget közölt a CT-ről a *Teleks* is. Viszonylag korán nyitott a ljubljanai *Dnevnik*, a „Zunaj/Znotraj" – Kívül/Belül című heti mellékletének megjelenése óta pedig – Zdenko Vrdlovec szerkesztésében – a CT témaköre úgyszólván redszeresen jelen van. A *Delo* annyit írt a CT-ről, amennyit erről ez vagy az a politikus vagy fórum nyilatkozott, vagy a „Postni predal"-ben (nyílt tér rovat) valamely olvasó írt; e lap önálló hőstetteként könyvelhetjük el az utolsó két ünnepi mellékletet november 29-e alkalmából (az elsőt Mile Šetinc, a másodikat Šetinc és Danilo Slivnik szerkesztette), valamint M. Šetinc és időnként Boris Jež többé-kevésbé redszeresen megjelenő kommentárjait. A *Naši razgledi* 1985-ben lefordította Hegedűs András egyik idevágó írását, nemrégiben pedig interjút tett közzé e sorok egyik szerzőjével, T. Mastnakkal.

A folyóiratok közül e témáról szóló írást kértek, illetve legalább helyet adtak a témának a *Problemi*, a *Nova revija*, a *Časopis za kritiko in znanost*, a *Vestnik IMŠ*, a *Teorija in praksa*, a *Družboslovna razprava*, tehát úgyszólván valamennyi társadalomtudományi folyóirat, eddig azonban egy sincs közöttük olyan, amelynek központi szerkesztési irányelve a CT lenne. A könyvkiadók terveiben a CT alig szerepel – mindössze két könyv jelent meg, amely e témáról szól.[13] A szlovén könyvkiadás újfent rendkívüli merevségéről tett bizonyságot.

3. *Civil társadalom*

Szlovén politikusok

Külön kérdésként kell megvizsgálnunk, hogyan tört be a CT fogalma a politikai nyilvánosságba, illetve a funkcionáriusok beszédeibe, a fórumokba. Az első három évben a fogalom csak az alternatív színtéren és a szűkebb körű szakvéleményben volt hallható.[14] Ha ma úgy ítéljük meg, hogy a SZSZISZ – a „front elvnek" a tevékenységébe való bevezetésével kapcsolatban – már 1981-től kezdve kialakított „néhány világos követelést a civil társadalom iránt"[15] akkor ez mai – retrospektív – értékelésként is felfogható. Akkoriban ugyanis még senki sem beszélt CT-ről, a SZSZISZ-ben sem! Az első magas szintű politikai fórum, amelynek ülésén ezt a fogalmat alkalmazták (a mi nyilvántartásunk szerint) a Szlovén KSZ KB volt 1985 október végén, amelyet az ifjúságról való beszélgetésnek szenteltek. Milan Meden akkor kijelentette: „A fiatalok tényleges apolitikusságáról manapság már nem lehet beszélni, inkább valamiféle rendsze-

ren kívüli politizálásról van szó (...) Véleményem szerint e feltételesen rendszeren kívülinek mondható ifjúsági mozgalomban jelen van egyfajta laikus, civilizált polgári társadalom iránti törekvés, amelyben az állam már csak koordinátora a meghatározott emberi, politikai és gazdasági tevékenységeknek, s mindez lényegében a szabadon társult termelők víziója, tehát mindenekelőtt a jugoszláv kommunisták szövetségének elképzelése is. (...)"[16]

Egy évvel később, a Szlovén KSZ KB ülésén a tevékenység módszereiről és programelveiről szólva volt újra hallható ez a fogalom. Meden amellett szállt síkra, hogy a CT-t ne „mint antipódust" definiáljuk; Janko Pleterski „egyetértett azzal, hogy az eszmei vitában okvetlenül szólnunk kell a civil társadalom fogalmáról, amelyet általában olyan fogalomként értelmeznek, amely az állam és a politika egyfajta korrektívája, s mint ilyen a Kommunista Szövetségé is"; Adolf Bibič pedig úgy vélekedett, hogy „a Kommunista Szövetség gyorsabb átalakulása az egész kérdéskör iránti új viszony következetes kialakítását is jelenti, amely a marxista elméletben és az újabbkori publicisztikában is az úgynevezett civil társadalom fogalma néven jelentkezik". Bibič szerint „a Kommunista Szövetségnek éppen mert szövetség, elvben és a gyakorlatban is az önigazgatású civil társadalom alapvető politikai erőjévé kell válnia", amiből logikusan következik, hogy amikor „a civil társadalom elismertetését és benne a Kommunista Szövetség nagyobb szerepét" szorgalmazza nem akar „valamiféle alternatívát" állítani az önigazgatással szemben.[17] Röviddel ezután Lojze Sočan a DNSZSZ KV-nak ülésén a jobb gazdálkodás három feltétele közé sorolta – a tudás és a termelési tényezők reális értékelése mellett – „a civil társadalmat valamennyi elemével együtt". Az újságcikk címe igen beszédesen cenzúrázta Sočant.[18]

Még ez előtt, 1986 közepén, tartották meg a szlovén pártkongresszust, amely érdeklődésünk szempontjából nem hozott semmi újat. A legmagasabb kommunista fórumban nem volt annyi intellektuális erő és politikai bátorság, hogy reagált volna a SZSZISZ 12. kongresszusára. A szlovén politikai vezetőség egyébként az ifjúsági kongresszus határozatai és álláspontjai kapcsán nem állította fel saját – felismerhető – álláspontjait. A SZSZISZ krškói kongresszusának záródokumentumán épp hogy csak el nem hallgatták. Csak a *Mladinában*[19] jelent meg, és csak egyes partizán-megszövegezések céltáblájává lett.

Említettük már, hogy az ifjúsági szervezet a kongresszusi előkészületekbe belefoglalta a CT-ről szóló vitát is (cf Bakše 1986). A kongresszuson a CT-t bevették a programba. „A SZSZISZ valószínűleg az egyetlen politikai szervezet a világon, amelynek programjában ott az explicit követelés a civil társadalom iránti törekvésre" kommentálja a tényt F. Adam (Adam 1987, 5)[20]. Ennek ellenére a SZSZISZ politikai munkájában kevesebbet tett a CT érvényesüléséért, mint ahogyan az elvárható volt. A kulcsfontosságú összecsapásokban fejetlenül és iránytvesztetten viselkedett, többször kudarcot szenvedett és visszavonulásra kényszerült. A CT fogalmának kifejezett használata is egyre ritkábbá vált.[21] Ez a konceptus explicite és implicite valamivel nagyobb mértékben volt jelen a SZSZISZ alsóbb rétegeinek programjaiban és munkájában. Ilyen szempontból külön figyelmet érdemel a SZSZISZ egyetemi választmányának programja Ljubljanában és Mariborban,[22] valamint a magukat „pe-

remre szorult civil társadalomként" definiáló ljutomeri fiatalok harca,[23] és újabban az ifjúsági szervezetek és mozgalmak szövetsége[24] (tartalmát tekintve a Független Szlovén Parasztifjúság Szövetsége alakuló közgyűlésének „Kiáltványa" is).[25]

A Sočan említett fellépésével kapcsolatos tudósítás alapján arra lehet következtetni, hogy a CT eszméje az úgynevezett szlovén vezető politika és sajtója számára 85 végén még meglehetősen gyanús volt. A legjobb esetben is „nem tudta mit kezdjen vele".[26] A kommunisták még 1987 nyarán, az „eszmei plénumukon" beszéltek róla a legtöbbet. Ez a plénum a rosszhírű szövetségi „eszmei plénum" után volt, amelyen Šuvar elvetette „az úgynevezett civil társadalmat", mint „az etatista-bürokrata és a polgári restauráció erőinek történelmi kompromisszumát",[27] Mužević viszont – az „antikommunista ideológiákról" szóló beszédében – megkockáztatott egy javaslatot, melyben „tudományos vitát" szorgalmazott „a civil társadalom fogalmáról, mert egy teljesen legális témáról van szó a maxista gondolkodás fejlődésében".[28]

A Szlovén KSZ „eszmei plénumán" a CT-ről Boris Majer[29] és Adolf Babič beszélt, a témát pedig már evidentálták az ülés anyagában is, az *Eszmei harc az ifjúságért* c. fejezetben.[30] Mivel a KSZ-nek a CT konceptusa iránti hivatalos viszonya eddigi legteljesebb megfogalmazásáról van szó, in extenso idézzük:

„*A civil társadalmat* illetően a marxista központban és a közvéleményben folyó vitákban világosan állást foglaltunk, hogy olyan elméleti konceptusról van szó, amelynek a modern marxista gondolkodásban is hosszú és gyümölcsöző hagyományai vannak, és amelyet ma is eredményesen alkalmazhatunk az átmeneti kor társadalmi ellentmondásainak elemzésénél, magyarázatánál és felszámolásánál, különösen azok esetében, amelyek a szocialista önigazgatás kiindulópontjára alapozódnak. A szakmai tanácskozásokon lezajlott eddigi és jelenlegi viták fölfedték, hogy a civil társadalom konceptusa a szocializmusban komplex kérdéskört tartalmaz, amelynek társadalmi-gazdasági, társadalmi-politikai, érdekeltségcsoportosulási és más vonatkozásai vannak, s ezekben benne foglaltatik a társadalom alapvető osztály-szociális struktúrája valamint az összecsapás a társadalom konzervatív és haladó szellemű törekvései között. Nem az az alapkérdés, hogy egyáltalán lehet-e civil társadalom a szocializmusban, hanem az, hogy milyen civil társadalom legyen és milyen irányban fejlődjön a politikai államra való tekintettel. A civil társadalom nem csak hogy nem lehet a szocialista önigazgatás konceptusának alternatívája, hanem éppen a szocialista önigazgatás az, amely a munkásdemokráciának, továbbá a politika és a gazdaság társadalmasításának hangsúlyozásával lényeges kritériumává lesz a civil társadalomnak mint szocialista önigazgatói társadalomnak. A civil társadalom egyes szlovén teoretikusai – akik egymás között is eltérő nézeteket vallanak – ezt az elméleti szintagmát nem ilyen értelemben értelmezik. Értelmezésükkel mindenekelőtt olyan konceptusra szűkítik, amely igazolná a független közvélemény kialakításáért folyó harcot, a társadalmi-politikai szervezeteknek, különösen a Kommunista Szövetségnek a különválasztását az államtól, s így jobbára pártokon kívüli, de osztályszempontból nem eléggé meghatározott politikai pluralizmus létrehozását. Mindez arra kényszerítené az állami szerveket, hogy nyilvános és mindenki számára világos felelősséget vállaljanak dönté-

seikért, amelyeket mindenekelőtt a nép nevében a nép helyett kell meghozniuk. Ebben a kontextusban hangsúlyozzák a jogállam jelentőségét és fejlesztik ki a civil társadalom koncepcióját a szocializmusban. A marxisták és a civil társadalom e szlovén teoretikusai között az az alapvető különbség, hogy az elsők számára továbbra is mindenekelőtt a civil társadalom és a politikai állam közötti – a politikai képviseleten alapuló osztálytársadalmakra általában jellemző – szakadéknak a szocialista önigazgatású demokrácia elmélyítésével történő áthidalása a fontos; míg az utóbbiak e szakadék elmélyítését tartják fontosnak, mert ily módon talán jobban érvényesülnének a klasszikus emberi jogok és szabadságjogok, miközben nem tesznek eléggé világos különbséget az általános civilizációs vívmányt jelentő jogok és azon jogok között, amelyek a burzsoázia különleges érdekeinek, és az általános politikai képviselet polgárszabású rendszerének a kifejezői. (...)

Ezen elméletek racionális magva az, hogy harcolnak az emberek jogi biztonságáért a szocializmusban, s ez kétségkívül haladó szellemű és a Kommunista Szövetség szempontjával megegyező törekvés, továbbá hogy antietatista indíttatásúak, hiszen az állami önkény és a vele összefüggő politikai voluntarizmus korlátozását célozzák, téves viszont az a meggyőződés, hogy e célokat mindenekelőtt a különféle csoportoknak a nyomásgyakorló eszközeként folytatott harcával lehet elérni, és általában mindenekelőtt a közvéleményre gyakorolt nyomással, és nem az önigazgatói érdekek legkülönfélébb közösségéből eredő plurális érdekek demokratikus összehangolásával. E konceptus szerint az ember végeredményben inkább afféle negatív »freedom from« (»mentességi szabadság«) élvezője, s kevésbé szubjektuma a társadalmasított döntésnek, ami egyre terebélyesedő »freedom to« (»feljogosító szabadságot«) foglal magában."[31]

Magán a plénumon Majer a bevezetőjében még egyszer síkra szállt az új eszmék és jelenségek „pontosabb identifikálásáért és összehasonlító értékeléséért". „Politikai rövidlátásra vallana, ha a nézetütköztetések kavalkádjában szükségszerűen jelen levő egyes elfogadhatatlan álláspontok, tézisek és eszmék miatt, beszűkítenénk a szabad vita, a dialógus, a polemizálás terét – a most jelentkező eszmék szakmai, tudományos és politikai verifikációjának terét. Ez az olyan eszmékre és koncepciókra is érvényes, mint amilyen a civil társadalom, a jogállam elmélete, valamint az emberek, különösen a fiatalok társulásának új formáira, mint amilyenek az alternatív mozgalmak, továbbá az ökológiai, feminista, béke- vagy az úgynevezett szellemi mozgalmak és hasonlók."[32]

Az álláspont CT-re alkalmazott vonatkozása így hangzik: „Így például a civil társadalom koncepciójában nem vitás az a törekvés, amely a társadalmi és politikai életünk fokozottabb demokratizálására, a jogrendre, az államnak a párttól való elválasztására, a demokratikus szabadságjogok bővítésére és elmélyítésére stb. irányul; vitásak és elfogadhatatlanok azonban azok a törekvések e koncepción belül, amelyek a demokratizálódást a többpártrendszerű politikai rendszerrel, a klasszikus politikai pártok felújításával azonosítják, ami a fejlett önigazgatású szocialista demokráciához képest nagy visszalépést jelentene a már túlhaladott térségekbe. A koncepció nem látja, vagy nem akarja látni önigazgatású fejlődésünk pozitív változásait az

ember, a mindenekelőtt az önfelszabadítás folyamatába állított ember helyzetét illetően."[33]

Bibič kifejtette véleményét, miszerint a 80-as évek kommunistái „eszmeileg hozzájárulnak elméleti alapjaink és politikai képességeink felújításához is, és megfelelő elemzés után beépítjük mindennapjaink nyelvébe és elméleti alapjainkba az önigazgatású vagy a szocialista civil társadalom konceptusát", majd differenciálódási okokból kitért bizonyos „liberalista felhangokra" a CT interpretálásával kapcsolatban („tipikus példája ennek az a tézis, amelyet a *Nova revijá*ban is olvashattunk, nevezetesen, hogy a civil társadalom szükségszerű velejárója a többpártrendszer, vagy hogy a civil társadalom pozíciójából bírálják a szocializmust és az önigazgatású szocializmust mint a totalitarizmus különleges formáját"), továbbá „a civil társadalomnak a klerikalista célokra való felhasználására" és a lehetséges „anarchista tendenciákra".[34] Mindennek ellenére „természetesen nem vethetjük el és nem is szabad elvetnünk a civil társadalmat, mint ahogyan nem vetjük el a demokráciát, a szabadságot, a pluralizmust, csak azért, mert mások más indítékokkal és más értelemben is hivatkoznak rájuk."[35]

Bibičnek az új kommunista nyelvvel kapcsolatos reményei gyengécske forrásból táplálkoztak. A pártszervnek többnyire nincsenek szenzorai az ilyen kezdeményezésekre – így hát inkább a régi színek megfakulásáról, mintsem új koloritról beszélhetünk. Végül is Bibič az egyetlen, aki a Szlovén KSZ KB-ban módszeresen síkraszáll a (szocialista) civil társadalom mellett. Ezért *A civil társadalom és közéletünk felújítása* c. szövegét (Bibič 1988) válaszként is olvashatjuk Zoran Polič demokráciaellenes kirohanására a *Politika ekspres*ben.[36] Sajnos, olvasás közben ott kísért az érzés, hogy Bibič magyarázkodik. A szlovén politikai vezetők különben csak alkalomszerűen beszéltek a CT-ről, akkor is inkább fél-politikai vagy politikaperemi fellépéseiken.[37]

Az összegezés, amely az összegyűjtött anyag nyomán kínálkozik, lehet, hogy meglepő: nem vág össze a domináló spontán meggyőződéssel, a benyomással, hogy a CT konceptusa „nálunk" immár nosztrifikálódott. A szlovén politika ezt a fogalmat nem fogadta be. Pozitív kifejezője ennek az, hogy nem üldözi és hogy – egyes ritka esetek kivételével – nem helyezkedik ellenséges álláspontra iránta, hajlandóságot mutat az elfogadására és imitt-amott reagál is. E fogalom iránti aktív viszonya minden más, mint szabály: azok a funkcionáriusok, akik a tudományból és a kultúrából „tévedtek" a politikába, alkalomszerűen használják (ez egyébként mindazokra vonatkozik, akik alkalmazzák; de távolról sem alkalmazzák valamennyien, akiknek akadémiai kvalifikációjuk vagy kulturális fedezékük van), időnként hallunk róla a marxista központokban,[38] amelyek, úgy tetszik, inkább afféle pártpolitikai rezervátumok, mint erős és befolyásos politikai központok: a hivatásos apparátus-tagok csak oly mértékben hajlanak az innovációk felé, amennyi a státusuk fenntartásához elengedhetetlen. A politikai megújhodás ezért valóban „nem pusztán felvilágosult színváltozás" (Bekeš 1988), hanem szükségszerű alkalmazkodás a kivilágosodáshoz, a társadalom modernizációjához. És a CT mindenekelőtt modern fogalom.

Ilyen szempontból értékeljük a Szlovén KSZ legutóbbi értekezletét is és úgy véljük, hogy legfeljebb relativizálja a fentiekben leírt összegezést. Egyes fel-

szólalók szóltak a CT-ről az előkészületek során,[39] magán az értekezleten[40] és a fogalom egy ízben bekerült a záródokumetumba[41] is. De oly szűken[42] értelmezték, annyira megtöltötték a szocializmussal és önigazgatással, hogy kérdés, egyáltalán mire szolgál, miért van rá szükség,[43] más részről pedig annyi az érinthetetlen rendszerbeli blokád,[44] hogy különösebb eufóriára, hogy a párt belépett volna CT-be igazán semmi okunk.[45] A konferencia lehet, hogy valóban nagy ugrás a Kommunista Szövetség, de kicsiny lépés a CT számára.

Ha azt mondjuk, hogy a CT a politikai rendszeren kívül él, s hogy a rendszer politikája esetleg reagál rá, az ifjúsági szubpolitikára gondolunk, Mojca Drčar Murko – nem tervezett alternatív jelölt volt a köztársaság elnökévé[46] – választási programjára, az írók és egyes szakmai egyesületek politikai tevékenységére,[47] az UTM tevékenységére, tehát azokra a politikai formát öltő aktivitásokra, amelyeket nem lehet besorolni az említett kategóriákba; gondolunk továbbá különösen a demokratikus közvéleményre és végül a kinyírt politikusokra.[48] Egyszóval a politika előtti, politika melletti, politika alatti, politika elleni szférára gondolunk, valamiféle társadalmi-politikai hálóra, amely azért fonódott, mert a politikai rendszer nem látja el a funkcióját, mert az állampárti diktatúra destruálta a politikát, arra a szférára, amely természetesen nem ölel fel minden társadalmi tényezőt és aktivitást és amely magában igen heterogén. Észlelhetők azonban olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy ez a heterogén közeg előbb-utóbb artikulálódni fog (már egyébbé is, mint „pártalternatívává" aminek az egész ráförmedők nevezik, vagy „kultúrásokká", aminek a kézlegyintők), s hogy a CT a jövőben inkább önmagával fog foglalkozni és párbeszédet folytatni, mint az elveszett és perspektíva nélküli állampárti tervezgetőkkel, vagy pedig visszatér oda, ahonnan jött: a semmiből a semmin át a semmibe.

II. A KÉRDÉSKÖRÖK

Olyan egységes kulcs, amely szerint a CT-ről folyó vitát klasszifikálni lehetne, nincs. Az eddigi – és igen ritka – kísérletek a Szlovéniában folyó, a civil társadalomról szóló vita tipizációjára[49] különböző kritériumokra épültek és nem kerülhették el a kérdéskör szimplifikálását. E szövegben ezért megkíséreljük felvázolni a CT-ről folyó vita néhány kérdés-keresztmetszetét, elvben pedig lemondunk valamilyen általános klasszifikálás sémájáról. Erre buzdít bennünket az a tény is, hogy a CT-ről folyó viták rendszerint nem (voltak) „tiszták" a kérdéskör szempontjából, hanem más témakörökhöz kapcsolódtak. Inkább egy újabb interpretációs álláspontról,[50] mint autonóm, azaz saját problematikáról van szó.

1. *Nehézségek a marxizmussal*

A CT-ről szóló viták megsokasodása a marxizmus hanyatlásával függ össze. Ezt az összefüggést viszonyként és nem-viszonyként is értelmezhetjük. Ilyen nem-viszonyból – új konceptusok kompozíciója, amelyek sem negatív, sem pozitív értelemben nem kötődnek a marxizmushoz, amelyeknek nincs befolyása annak dekompozíciójához – az utóbbi időben több van, mint évekkel ezelőtt. A marxizmus, ahogyan az Michnik mondaná, „nem vált ki viszályokat, nem serkenti az érzelmeket, nem lehet a belső feszültségek és szakadások forrása."[51] Csak a tudományos-fantasztikus szocializmus szellemében lehetne ezt az állapotot olyan konfliktusokkal magyarázni, amilyen konfliktusai a jugoszláv kritikus marxizmusnak voltak a hatalommal, és amelyek el kellett volna hogy vegyék a fiatal nemzedékek bátorságát attól, „hogy folytassák az útját".[52] Ellenkezőleg, a marxizmus (immanensen) olyan válságba került, amelyet nem vészelt át és napjainkra ideológiailag és gyakorlatilag elévült. (cf Riha 1988). És ezzel már egy másik kérdéskört is érintettünk a civil társadalmi diszkurzus viszonyulását a letűnőben levő marxizmushoz. Ez a viszonyulás többrétű. Nagy vonalakban szemlélve egyrészről ott vannak azok a szerzők, akik a CT-ről folyó vitában serkentést látnak a marxizmusnak a válságból való megmentésére, azaz megújítására. Az ilyen nézőpont egybevág azzal a meggyőződéssel, hogy a „civil társadalomról való elmélkedés a szocializmusban (...) a marxista elmélet gazdag hagyományára támaszkodhat" (Bibič, 1986a, 1207), s hogy a CT-t – mint kívánatos politikai távlatot – marxista módon lehet megfogalmazni. Bibič eközben – nem egészen kritikátlanul[53] – Marxra hivatkozik és úgy véli, hogy ami munkájában releváns a „szocializmusban létező civil társadalom"-ra nézve a társadalom és az állam közötti viszony feldolgozása a posztkapitalista időszakban nem egyéb mint a klasszikus politikai képviseleti rendszer kritikája és a munka gazdasági felszabadítása eszméjének kifejlesztése, valamint a munkásosztály központi szerepe az átmeneti kor társadalmában, ami a CT és az asszociatív-pluralisztikus társadalmi szervezkedésen alapuló politikai társadalom dualizmusa eszméjének (fokozatos) túlhaladásához kapcsolódik, ami – a politikai-közvetítő intézmények szükségszerű átmeneti szerepe mellett – az osztálynélküli társadalomhoz vezetne (ibid., 1206), ezenkívül az „önigazgatás eszméjéhez" (Luxemburg, Lenin, Korsch) és természetesen Gramscihoz.[54]

Más részről ott vannak a marxizmust érő bírálatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a CT-t a marxizmusban nem lehet elképzelni, amelyek problematizálják Marx és a marxista kritika logikáját a CT-ről és az ún. újközösség, a jövő társadalma posztulátumainak formálódását.[55] A harmadik részről ott van a posztmarxizmus. A marxizmus bírálatától talán csak annyiban különbözik, hogy azt képzeli már a marxizmus túloldalán van és elfojtja a vele való leszámolás következetlenségét és elégtelenségét (cf Riha 1988). Önreflexiójában az elméleti diszkurzusok pluralitásaként mutatkozik, amelyek felszabadultak a marxista elmélet meg egyes többé-kevésbé magától értetődő posztulátumai alól és az elvi eklekticizmus mellett foglal állást.[56] És minthogy a CT-vel kapcsolatos diszkurzus par exellence posztmarxista diszkurzus, elmondhatjuk, hogy a CT posztmarxista meghatározásai szinte szöges ellentétei mindannak, amit (az előbb

idézett részben) Bibič felsorol. Itt a történelem marxista filozófiájának feladásáról van szó (ennek keretében lehet csak egyáltalán „átmeneti társadalomról" és a szocializmusról mint posztkapitalizmusról beszélni), a „polgári demokrácia" rehabilitálásáról (beleértve a politikai képviseleti rendszert is), előbbre való gond a munka megszüntetése mint felszabadítása, a munkásosztálynak nincs többé sem ontológiai központúsága, sem episztemológiai előjoga, a különbségtételt a CT és az állam között – hosszú távon is – fenn kell tartani, a társadalmi szervezkedés közösségi modellje (az ún. termelők szabad asszociációja) nem lehet a modern vagy a posztmodern, komplexül felépített társadalom alternatívája. Egyébként a marxizmustól való kimondott vagy kimondatlan differenciálódás csaknem minden kérdés tárgyalásánál megjelenik.

A CT posztmarxista konceptusai nem annyira a marxizmus hazai kritikájára – amely ebben a kontextusban sohasem volt alapos és rendszeres, gyakran igen felületes volt, noha érintette az alapkérdéseket és bomlasztotta a rendszert – inkább a nyugati szerzőkre hivatkozhatnak (Kean, Offe, J. Cohen, Laclaud, Mouffe, Habermas, Held, Pierson, Lefort, Tourain és mások) és a kelet-középeurópai vitákra. Ennek áldásos hatása egyrészt az időszerű, a világban jelenlevő elméleti (és politikai) viták meghonosodása volt, másrészt pedig az ezekbe való bekapcsolódás. A szlovéniai 80-as évek ebben is különböznek a régebbi időszakoktól. A CT-ről folyó vita másik lényeges jellemzője, hogy feltámadt az érdeklődés a gondolati és politikai hagyományok iránt, különösen a liberális és a demokratikus eszme iránt, amelyekben a CT fogalma kialakult. Jelentősebb publicisztikai eredményeket az elméleti hagyományoknak ez az (újra) felfedezése még nem adott, az elméleti és a politikai kultúrában azonban már hagyott nyomokat.

2. *A civil társadalom és az új társadalmi megmozdulások*

„A zöldek mogzalmáról beszélni a jugoszláv realitásban mindenekelőtt azt jelenti, hogy szembe kell néznünk a politikai rendszer és a civil társadalom közötti viszony kérdéseivel ebben az országban" – írta Franco Juri.[57] Ezt az állítást két szinten lehet megalapozni. Először szociológiai-leíró, azaz történelmi-empirikus alapon. A CT kérdését mint a modern társadalom modelljének lehetséges alternatíváját, nálunk először az ÚTM fogalmazta meg.[58] Ezek a mozgalmak, mint már megírtuk, legalább részben társadalmi vitába artikulálódtak. A 80-as évek első feléről elmondhajtuk, hogy ezeket a megmozdulásokat (azaz az alternatív színtér résztvevőit) „úgy értelmezték, mint a civil társadalom kulcsszereplőit, illetve producenseit; az alternatív tér intézményét mint privilegizált civiltársadalmi intézményeket; az alternatív közvéleményt mit a független demokratikus közvéleményt, a civil társadalom közvéleményének legfőbb kifejező instanciáját és katalizátorát (Mastnak 1987d, 92). A második szint konceptuális: a beállítás, mely az ÚTM-et a CT (kulcsfontosságú) szereplőjeként tartja nyilván beíródik a „cselekvésszociológiába"[59], nagy általánosságban pedig e különleges szempontból nézve elképzelhetőbb a CT megvalósítása a társadalmi cselekvés, a társadalmi harcok produktumaként.[60]

A CT ilyen „akciós interpretációját" éles bírálat érte. Bibič folyamatosan elveti és fellép „a civil társadalomnak új szociális megmozdulássá való leszűkítése" ellen (Bibič 1986a, 1208; 1986b; 1986c; pontosabban: 1987a, 1612) miközben hangsúlyozza a CT strukturális meghatározóit (ezek közül kulcsfontosságú az osztály-struktúra és a politikai szervezetek). Adam pedig ezt az interpetációt „a civil társadalom mint az új társadalmi megmozdulásokból összeállított társadalmi ellenzék" jelszóval foglalja egybe, és szembeállítja vele azt a jelszót, amelyért maga száll síkra: „civil társadalom mint korrelációs fogalom és mint a modernizáció folyamatának eredénye" (Adam, 1987). Felhívja a figyelmet arra, hogy az ÚTM megkerüli a szilárdabb egymásközi koordináció és politikai képviselet kérdését, továbbá hogy vannak mellettük más hordozók is, hogy az ÚTM „nem a legautentikusabb hírnöke az ébredező civil társadalomnak" (ibid., 7), újabb vitairatában bizonyítja is, hogy az ÚTM különösen a punk és a posztpunki tér történelmileg tekintve nem jelentenek semmi újat (cf Adam 1988).

E bírálatok – úgy tetszik – nem mentesek bizonyos félreértésektől. Először is a CT cselekvéselmélete (akcióelmélete) nem szorítkozott az ÚTM-re; és még kevesebbet beszélt a hordozók „autentikusságáról". Továbbá, a társadalmi ellenzék konceptusa a demokratikus oppozíció tapasztalataihoz kapcsolódva alakult ki, nem mint a szlovén történelem tematizációja. A társadalmi oppozícióba sohasem csak az ÚTM-et sorolta be,[61] sőt az újabb írásokban magát az oppozíció fogalmát is elveti (cf Mastnak 1988a). Továbbá kérdéses, lehet-e egy elméleti modell – úgyszólván an sich – egy másik mércéje; lehet-e a marxizmus (meg a marxista ideologéma) vagy a modernizációs teoréma egyszerűen kritérium egy cselekvés-szociológiai modell megítélésénél, vagy pedig az elméleti modellek közötti kommunikáció ennél bonyolultab. És végül érdekes, hogy a cselekvéselmélet kritikusai megkerülik az elmélet szempontjából mindenképp konstitutív kérdést: az ÚTM és a hagyományos társadalmi megmozdulások között észlelhető különbséget (cf Mastnak 1986a, 1987b). Így történhet meg, hogy a modernizációs konceptusban egyrészről a történelem halad és megteremti a CT-t, a hordozók történelme (viszonyok a Hordozó, a történelmi evolúció iránt közben nincs definiálva), viszont ugyanakkor egyazon valaminek az örökös ismétlődése, a marxista konceptus pedig szem elől téveszti hogy az a CT, amit a kommunista politikai megmozdulás (a párt) állít fel, egészen más mint az a CT, amit az ÚTM vetít előre.

3. *A politika kérdése*

Ez a kérdés szorosan összefügg az előzővel. Konceptuális szinten a gondolkodás két típusát sorolhatjuk fel. Offe azt mondja, hogy az ÚTM politizálja a CT-t, Konrad pedig „a civil társadalom etoszát" az antipolitikában leli meg.[62] A két álláspont közötti fesztávon folytak a viták a CT-ről nálunk is. A CT cselekvés-szociológiai elképzelése rendszerint apolitikus, azaz antipolitikus volt. Megállapította, hogy az ÚTM mint a CT hordozója számára nem a hatalom a fontos – „csak" megkísérli az államot legális, legitim és funkcionális keretek

közé szorítani, ellenőrizni, nem pedig feszámolni vagy megbuktatni: a hatalomtól nem követel „semmi mást, mint hogy hatalom legyen" (Bakše 1986, 38) kivonja magát a pártpolitikai kisajátítás vagy ideológiai közvetítés alól (cf Tomc 1985, 1986, Mastnak 1985c, Krivic 1986); pontosítja, hogy ezek a megmozdulások nemcsak hogy nem politikai szervezetek, hanem azt is, hogy a politikai szervezeteknek nem az a dolguk, hogy az ő közvetítőik legyenek: csak a követeléseiket közvetíthetik (Kokot 1986). Emellett, a másik szinten, az ÚTM megkísérli bebizonyítani, hogy az autonóm társadalmi szervezkedés, azaz a társadalmi önszervezkedés a politikaitól igencsak eltérő logikát feltételez.[63]

E dolgozat szerzői, akik egyébként maguk is a modernizációs elmélethez közelebb állóknak vallják magukat, külön hangsúlyozzák az állam és a CT közötti különbségek jelentőségét, az a véleményük, hogy *„a civil társadalom autonómiájáért folytatott harac*, noha még nem jelenti a hatalomért való közvetlen harcot, a politikai és az ideológiai monizmus keretei között mindig *politikus*" (Adam 1986); hogy a szocializmusban a társadalmi megmozdulások „már azzal is politikusak, hogy a pártdirektívával dacolva léteznek, és nem képezik a »permanens forradalom« részét, természetesen azon feltételezés mellett, hogy sikeresen állnak ellent a pártnak, amely igyekszik magához kapcsolni őket. Politikusak azzal is, hogy elég erősek ahhoz, hogy elviseljék az időnkénti represszív intézkedéseket. Hogy tehát megmaradnak a maguk területén, a peremen (Podmenik 1986). Ez konzisztens vélemény azzal az állásponttal, hogy a CT „új politikai paradigma" is (Adam, Podmenik 1985). Erről az álláspontról felróhatjuk az ÚTM-nek, hogy szétforgácsolt (hogy nincs szilárdabb koordinációja és hogy nem törekszik politikai képviseletre), a CT-t pedig a jugoszláv politikai rendszer lehetséges reformjának kontextusában fogalmazhatjuk meg, tekintetbe véve, hogy létezésének „alapvető feltétele" a politikai pluralizmus, az, hogy a nyilvánosságnak független szférái legyenek, és a jogállam.[64]

A másik oldalról Bibič foglal állást a CT politikussága mellett, ami érthető, hiszen a CT lényeges alkotói közé sorolja a politikai szervezeteket (konkrétan természetesen a KSZ-t). Az önigazgatás és a KSZ megújhodása nevében szinte már türelmetlenül utasítja vissza „az évenkénti apolitikusokat" – teoretizálásába ugyanakkor be-becsúszik az „elfogadhatóság" tévedhetetlen és nélkülözhetetlan gyakorlati-politikai kritériuma (Bibič 1988, cf Bibič 1987b).

Érdemes megjegyezni: azt, hogy egyes szerzők konceptuálisan kitartanak az ÚTM mint a CT hordozójának nem-politikussága mellett, szószerint kell venni. Ez ugyanakkor nem jelenti a lehetséges új politikai hordozók és tevékenységük (konceptualizációjának) elutasítását. Megengedett annak a lehetősége is, hogy ezek az ÚTM-ből verbuválódjanak, „nőjjenek ki". Ez azonban azt jelentené, hogy ez esetben új politikai megmozdulásokkal van dolgunk, hogy a társadalmi oppozíció politikai oppozícióvá alakult át, s hogy a CT szférájából átléptünk a politika szférájába.

4. *A civil társadalom, a szocializmus, az önigazgatás*

A „szocialista civil társadalomról" többnyire csak a CT-ről szóló viták kezdetén volt szó. A *Szocialista civil társadalom?* c. gyűjteménynek (Mastnak 1985a) már a címében ott a nagy kérdőjel, és a fordulat „a szocializmusban létező civil társadalom" vagy „a szocializmus alatti civil társadalom" felé úgyszólván észrevétlenül következett be. A szerzők többsége csak azt bizonyítja, hogy a szocialista CT szintagmája értelmetlen (ellentmondó, fogalmilag lehetetlen) – ami magában foglalja a marxizmus bírálatát is –, de igen szkeptikus a CT reális létezésének lehetősége iránt a szocializmusban, azaz a szocializmus alatt. A szocializmusban létező CT „a szocializmus tételeinek felülvizsgálatát, azaz a teljes újrakezdést jelentené" (Podmenik 1986); „a társadalom autonóm kezdeményezése" „hosszú távon tekintve (...) összeegyeztethetetlen bármely ismert szocializmussal" (Tomc 1986); „a reálszocializmusban, amelyben a Pártnak vezető szerepe van, modern értelemben nincs, és nem is lehet civil társadalom" (Hribar 1987, 1973).

Ilyenformán tehát a CT-t nem-szocialistaként vagy posztszocialistaként[65] értelmezik, de már a puszta értelmezés kérdésébe is belebonyolódnak. Két modell passzív vagy nem-cselekvő entitásként értelmezi a CT-t. Az egyik szerint a CT az evolúciós történelmi folyamatok eredménye: modernizációs, azaz civilizációs folyamatoké, tehát valamiféle – kvantifikabilisnak mondható – pozitivitás. A másik szerint a szocialista meghajtású civilizációs involúcióban észlelhető lemaradásokkal hozzák összefüggésbe. Mint szociális pozitívum ott és akkor jelenik meg – ahol és amikor, illetve ha a szocializmus megbotlik Történelmi Útján; mint társadalmi pozitívumot, a szocializmus negatív vonatkozásai határozzák meg: tehetetlensége, gyengesége, válsága... A CT-t a társadalmi diszfunkciók és nem a társadalmi funkciók hozzák létre. Népszerű szónoki fordulatnak számít a hatalom toleranciájára és jóindulatára hivatkozni meg a CT marginális voltára. Az ilyen nézetek mélyén a politikai hatalomról és a társadalom „testéről" kialakult hagyományos, azaz modernség előtti képzeletek munkálnak. E két modellen kívül, amelyek reálisnak számítanak, vagy legalábbis annak szeretnének látszani, megfogalmazódott a nem-szocialista CT harmadik konceptusa is, amely a CT-t mint creatio ex nihilo[66] értelmezi. Mivel a CT-t megfosztja tartalmától, annál nagyobb figyelmet szentel öntermelődésének.

A CT-t elméletileg szocialistaként és főleg önigazgatóiként értelmező szerzők között Bibič a legkiforrottabb. Munkáiban egyrészt a marxista hagyományokra, a másrészt pedig a jugoszláv politikai és ideológiai konstitúció normáira hivatkozik – és éppen itt szűnik meg indoklása elméleti lenni. Ha a CT koncepcióját „az önigazgatás és a politikai rendszer elfogadott elveinek következetes gyakorlati megvalósítását célzó elmélet és gyakorlat serkentésének" szolgálatába állítja" (Bibič 1986a, 1211) vagy azt posztulálja, hogy „éppen az önigazgatás dimenziója (...) az a távlat, amely belső természeténél fogva befolyásolja és kell is, hogy befolyásolja a civil társadalomról és a politikai társadalomról mondott ítéletet – különösen, ha mindkettőről azok szocialista átalakulásának távlatában gondolkodunk" (Bibič 1987a, 1607) –, a konceptualizáció már

eleve alárendelődik a politikai hatalmasság elmélet-feletti instanciájának[67]. Az újabb vitákban egyre inkább kifejezésre jut a nem is annyira ideológiai szembefordulás az ilyenfajta nézettel, hanem inkább a strukturális eltávolodás a gondolkodás ilyen módjától: a híres „kapcsolat az elmélet és a gyakorlat között" megszakítása. Következésképp, a civiltársadalmi tevékenységek – köztük a CT elmélete – nem akarják megváltoztatni a világot és a legkevésbé valamiféle forradalmi változásokkal.[68]

Miközben Bibič számára az önigazgatás és a CT közötti kapcsolat a szocializmusban „szerves", azaz „lényegi" (Bibič 1986a, 1208, 1986c), más szerzők számára nem szükségszerű, illetve lehetséges. Bebler szerint, mondjuk: „A civil társadalom elképzelhetetlen önigazgatás és önszerveződés nélkül a társadalom számos sejtjében. Anélkül, amit nálunk hivatalosan önigazgatásnak neveznek, a civil társadalom él és virul akárhány országban, és a múltban nálunk is létezett." (Bebler 1987). Tekintet nélkül arra, hogyan néznek egyes szerzők a CT és az (önigazgatású) szocializmus közötti viszonyra, egy sincs köztük – a politikai retroortodoxokat természetesen nem számítjuk, különben is meghúzták magukat: a nyilvánosság előtt nem olyan állhatatosak! – aki ne volna meggyőződve arról, hogy a CT (elemeinek) érvényesítése hozzájárulna az országban uralkodó helyzet javulásához és a szocializmus fejlődéséhez is: akár a demokratikus szocializmus, akár a posztszocializmus irányába.

5. *A demokrácia*

A CT-ről szóló viták részvevői egyetértenek abban, hogy a CT érvényesülése szoros kapcsolatban áll a társadalom és a politikai rendszer demokratizálásával. S amilyen különbözőképpen értelmezik a CT-t, annyira különbözik véleményük arról, mi is tulajdonképpen a demokrácia.

A CT mint önigazgatású CT koncepciója természetesen egybevág a szocialista demokráciáról vallott elképzelésekkel, amelyen – ha következetesen alkalmazzák – közvetlen demokráciát kell érteni. A politikai érdekeltség szintjén ez az értelmezés a párt (sokoldalú) megújhodásának törekvésében fejeződik ki és „az önigazgatás továbbfejlesztésének" posztulálásában, amelynek lehetővé kellene tennie a dolgozók számára, hogy valóban ők döntsenek minden társadalmi kérdésben. A demokráciának tehát osztálytartalma van, s ezzel összhangban még a jogállam is klasszikus módon értelmeződik (cf Igličar 1987).

Másrészről egyre kritikusabb a viszonyulás az önigazgatással mint olyan alapelvvel szemben, „amelyen a társadalom egész politikai szervezettsége nyugszik, és amely intézményesen beépül magának az államnak a struktúrájába" (Bibič 1987a, 1614), tehát az ún. integrális önigazgatással szemben.[69] Amennyiben makroszociológiai szinten bizonyítást nyer, hogy a „munka államának" már befellegzett[70], s hogy ezek szerint nincs se munka- se munkásosztály-bázisa, amelyre a hatékony és a korszerű szocialista demokrácia modelljét alapozni lehetne, a politikai elmélet szintjén rehabilitálódik a demokratikus döntés klasszikus („polgári") modellje (képviseleti rendszerrel, politikai pluralizmussal, szabad nyilvánossággal – amelynek módjában áll ellenőrizni „az állam

tevékenységét", jogrenddel és jogállammal,[71] amely szavatolja az emberi jogok és az állampolgári szabadságok tiszteletben tartását); a filozófiai kutatások szintjén pedig megállapítást nyer, hogy a demokrácia szubsztanciális elképzelése lehetetlen, hogy a demokrácia formális, vagy pedig nincs is.[72]

Bibič természetesen helyesen állapítja meg, hogy ha a kérdést csak mint „a civil társadalom és a (politikai) állam különválasztása illetve e különválasztás elmélyítése szintjén tennénk fel (...) inkább liberalizációra mint (önigazgatású) demokratizációra törekednénk" (Bibič 1986a, 1616). A probléma – ha probléma egyáltalán – abban van, hogy a jelenlegi vitákban a liberalizálódás már nem elmarasztalásként vagy diszkvalifikációként van jelen és szinte már magától értetődő, hogy anélkül, amit a liberalizáció/liberalizmus ideológiai címke jelez, nem lehet komolyan demokráciáról gondolkodni; és kiegészítésül, az a hevület, amivel meggyőztek bennünket, hogy szocializmus nélkül nincs demokrácia, hogy a szocializmus és a demokrácia szükségképpen összefüggnek, jócskán lehűlt, úgyhogy már elképzelhető demokrácia a szocializmuson kívül is. A gondolat, hogy a liberalizmus közelebb áll a demokráciához mint az önigazgatás, már alig rázna meg valakit. És ha Bibič – teljesen következetesen – azt állítja, hogy „a teljes szabadság nemcsak »freedom from«-ban, hanem a »freedom to«-ban is megfogalmazódik," akkor másrészt éppen a negatív jogszabadság fogalma rehabilitálódott.[73] S mutatkozzon ez akár mint ideiglenes[74] vagy elvi megoldás, az a társadalmi és politikai immagináció, amely az elidegenedés–nem-elidegenedés tengelyén mozgott, kifordult a sarokvasából.[75]

Újabb rétegét kezdi ki e problematikának az a kérdés, hogy vajon a CT azonos-e a demokráciával. A vélemény, hogy ilyen identitás létezik, egyes régebbi polemikus-egyoldalú cikkben megtalálható; ki nem mondottan, mint a CT ideális arculata, talán ott rejtőzik az álláspontok mögött is, amelyek szerint az, ami nálunk van, nem CT. A CT szocialista koncepciójában az identitás feltételes: mivel az önigazgatás demokratikus, a CT is demokratikus, ha önigazgatású. Talán a leggyakoribb álláspont az, amely a CT-t mint a demokrácia lehetőségének feltételét értelmezi: a CT nem szükségképpen demokratikus, de nélküle a demokrácia nem lehetséges, mert a CT az a „tér", amelyben a demokráciáért való harc folyhat. Miközben a szövegek többsége a CT demokratikus víziója felé tájolódik, volt köztük néhány, amely a CT „árnyoldalait" taglalja.[76] Csaknem valamennyien egyetértenek annak a megállapításában, hogy éppen az önigazgatású CT a nem demokratikus CT.

6. *A civil társadalom a nemzeti program kontextusában*

Kiindulópontként az a nyilatkozat szolgálhat, amelyet Dimitrij Rupel, a *Nova revija* akkori felelős szerkesztője adott a *Teleks*ben közölt interjújában.[77] Rupel azt mondja, hogy „a modern állam, a modern társadalom és nép számára elkerülhetetlen egyfajta, a köztes tér létrejötte; ezt tölti ki a többi között a *Nova revija* is kritikus társadalmi és kulturális potenciájával. E köztességnek Rupel szélesebb jelentőséget tulajdonít, s bizonyára „programjelentőséget" is: „Ebben az értelemben feltételezem, hogy hosszú távon ez a köztesség *szükség-*

szerű jelenség a szlovén népnek, mint civil társadalomnak a kialakulásához" (aláhúzta P. G. és T. M.). Az interjú folytatásában Rupel és Grafenauer nem bocsátkoznak a fenti eszme bármilyen bővebb megindoklásába. Ugyanakkor a *Nova revija* nevezetes 57-ik számában, amelyben közzétette a famózus *adalékok a szlovén nemzeti programhoz*,[78] megjelent egy rész *A civil társadalomról* címmel, amelyben – a nemzeti programmal legalábbis formális összefüggésben – közzétették az *Archaikusság: civilség* (Goljevšček 1987), *A civil társadalom politikai rendszere* (Pučnik 1987) című szövegeket és a *Civil társadalom a szlovén szocializmus alatt* (Tomc 1987a) című írást, amely ugyan nem ennek a résznek a keretébe tartozik.

A bevezetőben a szerkesztőség egy egész sor megszorítást és viszonylagosságot sorolt fel, megakadályozandó, hogy a közzétett szövegeket közvetlenül mint nacionális programokat vagy mint a már meglévő nemzeti programokhoz való hozzájárulást olvassák. E szövegek közzététele mindenekelőtt a gondolkodást volt hivatott serkenteni a szlovénség új koncepciójáról, „amely, a potenciálisan szuverén nép intézményeiben és mindennapi életében alakulna – tekintettel az új történelmi korszak követelményeire".[79] Egy olyan perspektíváról lenne szó, amelyben lehetőség nyílik *„különböző programok megfogalmazására"*,[80] miközben a szerkesztőség nem sorolja fel, hogy a szlovén társadalom fejlesztésének különböző *nemzeti* programjairól vagy különböző *politikai*, illetve *társadalmi* projektumairól van-e szó. A civil társadalom fogalma ebben a kontextusban kétféle jelentésben szerepel: a/ mint részben ugyan még kidolgozatlan „analitikus instrumentárium" a mai szlovénség és a szlovén társadalom elemzésére. A szlovénség szellemi, politikai és kulturális állapota mindenekelőtt a civil társadalom, a modern társadalmi szervezkedés és szuverenitás hiányának szemszögéből kerül elemzésre. És b/ a civil társadalom mint *normatív kategória* jelentkezik, tehát mint cél, amelyet meg kell valósítani annak érdekében, hogy a szlovénok normális életet élhessenek. S jóllehet egyesek az ellenkezőjét állítják, az írásokból kiolvashatjuk, hogy tulajdonképpen nincs sem logikus sem szükségszerű tartalmi összefüggés a civil társadalom létezése és a szlovén vagy bármilyen más nemzeti és állami szuverenitás között. Elképzelhető, hogy egy elsősorban államiság szempontjából nem szuverén népnek igen fejlett civil társadalma van és fordítva: egy nép szuverenitása még nem sokat mond a hatalom politikai formájáról és a társadalom beállítottságáról sem. Alenka Goljevšček szövege mint a múlt és a közelmúlt művelődési megmozdulásairól szóló kulturális-antropológiai esszé érdemel figyelmet. Bizonyos mértékben relativizálja a beidegződött elképzelést, hogy a kultúra és a művészet volt a fő hordozója a szlovénség modern néppé formálódásának. Goljevšček rámutat, hogy a kulturális-mozgósító és népi-tudatébresztő programok jó része már formát öltött a törzsiség, a vértestvérség, a milenarizmus és az idegengyűlölet fogalmában. Ezek pedig kizárólagos kategóriák, és nem ismernek toleranciát. A szerző megállapítja, hogy a „civilség" szószólói, – sok-sok szakember és racionalizátor – a feledés homályába vesztek. A szerző a civil társadalom teljesen modern értelmezésének híve, ezért állásfoglalását némileg terjedelmesebb idézetben közöljük: „A civilség forrása az üres, azaz a mindenki számára nyitott tér. A társadalom a hatalmi gépezet köré gravitál, afféle gazdátlan,

központi hatalomként értelmezve azt, amelynek mindenki a közelébe férkőzhet anélkül, hogy tartósan birtokába venné; belép, elmondja, ami mondanivalója van, és átadja a helyet másnak. (...) A civil társadalom realisztikus és nem utópisztikus: tudja, a káosz felszámolhatatlan, hogy nem lehet egyszer s mindenkorra megszüntetni, ezért arra törekszik, hogy megteremtse a legjobb feltételeket az elkerülhetetlen, de szocializált és önmagát korlátozó kifejeződéséhez." (Goljevšček 1987, 123)

A CT hasnoló értelmezésével találkozunk – nem nehéz benne felismerni a korszerű francia politika filozófia ismeretét – Taras Kermaunernál. Erre építi a gentilizmus bírálatát – „a mágikus szlovén szakrális ideológiát, amely a hatalmas szlovén törzsi (népi) baloldali totalitarizmus egyik lehető forrásává válhatott volna" (Kermauner 1988a). Számára a gentilizmus „a heideggeri, azaz a felszentelt kollektivizimusra való törekvés szlovén változata", holott „a CT a maga igazságát formáló alkotó egyénbe vetett hiten alapszik" (Kermauner 1988b). Ezért Kermauner számára a CT-hez való gentilista hozzáállás vagy logikátlanság és meggondolatlanság vagy politikai opportunizmus.[81] A gentilizmushoz – „a nemzeti lét mágikus ideológiája, a szlovén föld, a vér, az ősök és a haza mint a legmagasabb rendű érték" – köti a fasizmus, azaz a fasizálódás veszélyét (ibid), a CT-hez pedig a demokratizálódást. A demokráciát kifejezetten modernül vagy posztmodernül is értelmezi – mint kiürült és mindenki számára hozzáférhető központú társadalmat, a „posztmodern civil társadalom" „puszta peremrészekből" (fragmentumok, autonómiák, kapillárisok) tevődik össze" (Kermauner 1985, 404, Kermanuer 1986, 277) – és minél inkább radikalizálódik a szlovén gentilizmus (és komplementárisan a jugobalkán törzsi társadalom)[82] kritikája, annál nagyobb mértékben szorul háttérbe a CT-nek a polisz ideáljához való kötődése és engedi át a helyet a CT (poszt)modern demokratikus értelmezésének.[83]

7. A civil társadalom és a (politikai) technológia

A *Nova revija*ban a civil társadalomról megjelent jelentősebb cikkek közül meg kell említeni a Jože Pučniket, a már említett, *A civil társadalom politikai rendszere* című szövegét (Pučnik 1987), és még két írást, amelyek az alkotmánymódosításról folyó vitákkal kapcsolatban jelentek meg (Pučnik 1987a, 1987b). Ezek az írások azonban mindenekelőtt nem azért érdekesek mert tematizálják a „szlovén kérdést" a nemzeti programmal vagy a várt alkotmánymódosítással kapcsolatban, hanem azért, mert érdekes tematizációját kínálják magának a civil társadalom konceptusának.

E három szövegben elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi szervezkedés és a politikai rendszer leninista elképzelésének bírálata, a létező szocializmus és különösen a jugoszláv politikai rendszer megváltoztatása útjainak és lehetőségeinek kérdése, valamint a szlovén nép szuverenitásának kérdése. Eközben az „ekvivalenciák" következő „logikáját" állítja fel: a leninizmus totalitáris politikai rendszer, a demokrácia, a civil társadalom hiánya, a nemzeti szuvere-

nitás tagadása. Ez a logika nem vitás, kétséges azonban az ellenkező irányba való visszavezetése: a civil társadalom egyenlő a demokratizációval, a demokratizáció pedig a nemzeti (állami) szuverenitás felállítása (cf Pučnik 1987a, 1256).

Pučnik civil társadalomra és a leninista politikai rendszerek átalakítására vonatkozó gondolatai megértésének kulcsa a saját *technológia*-értelmezése: „a technológia alapvető lépése a sokféleség rendezése, közös nevezőkként szolgáló konstrukciók megformálásának szabálya alapján, amelyek lehetővé teszik a mindenkori rendet és ilyen kaptafa alapján önmaga reflexív aplikációját mint a rendek rendjét" (Pučnik 1987, 131). Pučnik megjegyzi, hogy az ilyen meghatározás teljesen tartalmatlan és üres, ezért részletesebben alátámasztja a politikai rendszer meghatározásának segítségével: „A politikai rendszer tehát a sokféleség rendezésének sajátos formája, melynek során szigorúan zárt rendek realizálódnak, tehát olyanok, amelyek minimális mértékben veszik figyelembe a rendezendő tárgyak, azaz az emberek belső struktúráját. A politikai rendszer tehát mint a rendezés instrumentuma, strukturálisan rendkívül absztraktként determinálódik, s ez szinte kiváltja a visszaélést és a legáltalánosabb ekvivalencia alkalmazását az emberek mint a rend, az erő elemei közötti különbségek absztrakt áthidalásánál" (ibid 132). Mivel a politikai rendszer az igen zárt rendek rendezésének rendszere és mert a hatalom igen általános ekvivalens, amelyet könnyen ki lehet vonni a racionalitás infrastruktúrája alól, a politikai rendszer egyik jellemzője az is, hogy „strukturális determinánsai elvben a hatalommal való visszaélésre csábítanak" (ibid 133). Megoldás lényegében csak egy van: olyan politikai rendszer, amelyben alkotmány által szavatolt politikai pluralizmus van, amely lehetővé teszi ellenhatalmak felállítását és a hatalom folyamatos megosztását a különböző politikai pártok között. Pučnik a civil társadalom létezését teljesen félreérthetetlenül a pártok pluralizmusához köti, valamint a jogállamhoz annak minden elemével (a törvényhozás, a bíróság és a végrehajtó hatalom különválasztása). Innen ered Pučniknak a szocializmusról és az önigazgatásról kimondott bírálata is. A leninizmus strukturális hibája – legyen az akár önigazgatású, akár nem – abban van, hogy politikai és rendezési technológiája lehetővé teszi a hatalmi eszközök korlátlan alkalmazását azokon a területeken is, amelyek nem lehetnek a politikai rendezés tárgyai és nem szabad, hogy azok legyenek. Mindez pedig a totalitáris állam jellemzője. Pučniknál felmerül az érdekes kérdés: miért van az, hogy Szlovéniában és a szlovénok számára a civil társadalom politikai rendszere feltétlenül a nemzeti szuverenitás és államiság kérdéséhez kapcsolódik? Úgy tűnik, ez nem abból következik, hogy a civil társadalmat nemzeti társadalomként értelmezi, még kevésbé abból, hogy a technológiát tartalmatlan rendezési eljárásként, hanem mindenekelőtt abból a csöndes meggyőződésből, hogy ilyenfajta fejlődés más jugoszláv köztársaságokban nem lehetséges.

A civil társadalom létezésének kiemelkedő kritériuma Pučniknál a pártrendszer értelmű politikai pluralizmus. Ezzel Pučnik tükröt tart az önigazgatású, sőt a politikai pluralizmus szlovéniai támogatói elé, akik készek kifejezésének csaknem minden formáját elismeri a *pártrendszert kivéve*. Pučnik a modern rendszerelméletre támaszkodva meggyőző elemzést és bírálatot ad a jugoszláv

politikai rendszerről. Ugyanakkor a civil társadalom fogalmát túlságosan leszűkíti a politikai és a pártrendszeri pluralizmusra. Természetesen nem állítjuk, hogy Pučnik kiegyenlíti a pártokat a civil társadalommal, de mégis: a civil társadalom más „elemei", mint például a kulturális, a szocializációs stb. a szlovén társadalom demokratizálása programjának feltárásánál igen elhanyagoltak. A demokratizálódás magától értetődően kiegyenlítődik a pártrendszer pluralizmusával.

8. *A modern és a posztmodern civil társadalom*

A *Nova revija* 67. és 68. számában, abban a fejezetben amelyet a demokratizálódásnak és az alkotmánymódosításoknak szentelnek, Tone Hribar cikket jelentetett meg *Civil társadalom, jogállam és legitim hatalom*[84] (Hribar, 1987) címmel. E szöveg mindenekelőtt azért jelentős, mert a szerző azzal a szándékkal, hogy nevén nevezzen és értelmezzen néhány társadalmi és politikai jelenséget a jelenkori társadalmakban, átveszi a civil társadalom posztmodernizmusának fogalmát, amelyet 1985-ben Kermauner vezetett be.

Hribar a vitát Keane szövegének széleskörű kommentálásával és bemutatásával kezdi.[85] Felrójja Keane-nek a *szocialista civil társadalom*[86] szókapcsolat használatát, amelynek nincs *elméleti, hanem csak utópisztikus provinienciája* (ibid. 1866). E szintagma kritikája természetesen teljes mértékben indokolt, hiszen a szocializmus minden eddigi rendszere az egy párt vezető szerepét érvényesítette, és megakadályozta a politikai pluralizmust, vagy komoly korlátokat állított elé. Legfeljebb a szocializmusban létező civil társadalomról beszélhetünk, erről is csak bizonyos megszorításokkal, mert „modern társadalom a legitim hatalom és a jogállam létrejötte előtt nincs" (ibid 1873). Legfeljebb a csírái lehetnek meg. Hribar különbséget tesz modern-előtti, modern és posztmodern civil társadalom között. A különbség kritériuma az egyenlőség és a szabadságjogok közötti viszony, illetve arány: „A modern-előtti civil társadalomban a szabadságjogok hierarchikusan osztódnak el a szabadságot megelőzve. A modern civil társadalomban az egyenlőség (elsősorban a Törvény előtti egyenlőség) kerül a szabadság elé. (...) A posztmodern civil társadalomban a valósággá lett formális jogegyenlőség alapján újra érvényesülni kezd a kisebbségi jog: a kisebbség joga, hogy a többségtől tartalmi szabadságjogokat követeljen (ibid. 1874). Félelemnek, hogy a „kisebbség" jogának érvényesítése (pl. a nők, a homoszexuálisok, alternatív kultúrák, kis népek, etnikai csoportok stb.) újabb konzervativizmust jelent, Hribar szerint nincs helye: „Tudniillik, az új, posztmodern privilegiumok alapja a formális jogegyenlőség mint már valósággá lett egyenlőség. A privilegizált jogok és szabadságjogok most az egyenlőség által és nem az egyenlőség előtt vagy fölött formálódnak meg" (ibid 1874). Hribar a kialakulóban levő posztmodern civil társadalom sajátosságait az új társadalmi megmozdulásokkal illusztrálja, amelyek „az egyéni meggyőződést ismét a nyilvánosság szintjére emelik, anélkül, hogy eközben felszámolnák a különbséget a „magán-" és a „köz-" között, mint ahogyan az a modern civil társada-

lomban történik" (ibid 1875). Hribar gondolatmenete a posztmodern civil társadalomról igen hasonlít Offe leírásához az *új politikai paradigmáról*,[87] ugyanis a modern társadalom alapvető változásait mindketten az új társadalmi megmozdulásokkal hozzák kapcsolatba. Hribarnál a modern és posztmodern társadalom közötti különbözőségben mindenképpen jelentős választóvonalak vannak, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy a civil társadalom kérdését nemcsak a pártrendszer azaz a politikai pluralizmus kategóriáiban lássuk, hanem „társadalmiság produktumaként" is. Ez, mint már elmondtuk, ilyen vagy olyan formában szükségszerű, de a civil társadalom új távlatai csak akkor tárulnak fel, ha nem kizárólag erre korlátozódunk.

Hribar leszögezi azt is, hogy a szocializmusban a modern és a posztmodern civil társadalom elemeinek megkülönböztetése nehézségekbe ütközik, mert nem jöttek létre a civil társadalomhoz szükséges egyes alapvető feltételek. Ezt a tézisét tovább bővíthetnénk: ennek oka éppen az, hogy a szocializmusban a modern civil társadalomnak csak a fragmentumai jelentkeznek, a „posztmodern civil társadalom elemeinek" hordozói ellentmondó helyzetbe kerülnek: modern civil társadalmat kell követelniük hogy annak bírálatából vezethessék le azokat a „követeléseket", amelyeket Hribar a „posztmodern" korba sorol.

Báti Konc Zsuzsanna és *Szilágyi Károly* fordítása

Jegyzetek

* E szöveg első változata a spliti Pogledi folyóirat szerkesztőinek kezdeményezésére készült. A Pogledi az idén tavasszal (1988. tavaszán – szerk.) látott hozzá egy tematikus szám elkészítéséhez a CT-ről, és ennek jelentős részét az ezzel kapcsolatos újabb keletű szlovéniai viták képeznék. Mivel úgy gondoljuk, hogy az összegyűjtött anyag az itteni közvéleményt is érdekelheti, ezért a szöveget egyeztettük, kiegészítettük, elláttuk néhány megjegyzéssel, amelyek (esetleg) csak ezen a vidéken érdekesek, nem ecseteltünk azonban mindent, ami a szlovéniai emberek számára magától értetődő.

[1] Andrej Fištravec *O grehu v socializmu*, *Delo*, 1987. 6. 5. A CT-ről szóló nyilatkozatról van szó, amely a maribori társadalomtudományi középiskolán szervezett kerekasztal-beszélgetésen hangzott el.

[2] Miloš Gregorič a hozzáállások heterogén voltára figyelmeztet a CT-vel kapcsolatban és úgy véli, hogy a CT-ről folyó diszkurzusnak témakörébe foglalhatók „azok az elméleti reflexiók és analitikus kapcsolódások az önigazgatás patológiájának konkrét (lokális és rendszerbeli) eseteire, amelyek a civil társadalom címszó alatt szerepelnek; ez egyesítené és hozná közös nevezőre őket, ez lenne a pontos azonosítási kulcsuk. (Gregorič 1988b).

[3] Bibič 1972, e mű 2. kiadása (Bibič 1984) terjedelmes melléklettel egészült ki („Epohalni pomen dialektike civilne družbe in politične države"), amely a CT-ről folyó időszerű vitákat gyakorlatilag nem dolgozza fel.

[4] Lásd főleg Božidar Debenjaknak, a MEID 2. füz. szerkesztőjének megjegyzését: „A »bürgerliche Gesellschaft« nem »polgári« társadalmat jelent, hanem az állammal ellentétes társadalmat, a társadalmat, annak gazdasági viszonyaival és min-

dennapi életével (società civile)" – Megjegyz. a METI I/9 szerkesztői beszámolójához is.

[5] Pl. Rousseau „dekódolására" – *A társadalmi szerződés* fordítása 1986-ban jelent meg – a CT szempontjából csak napjainkban kerül sor (cf Hribar 1987b).

[6] Tine Hribar a *Katedrának* adott interjújában (Spomenka in Tine Hribar, *Katedra* XXVIII (1988, 9–10. szám) azt mondja, hogy a „»civil« társadalom kifejezett explikációját először a párton belüli alternatívában találjuk meg". Noha Hribar meghatározza, mit ért a párton kívüli és a párton belüli alternatíván (cf Hribar 1988), számunkra nem világos, mely kritériumok alapján sorolta a CT kezdeti explikációját a párton belüli alternatívához.

Hribar pontosabb, mint azok a kritikusok, akik cáfolják a CT-ről kialakult kezdeti artikulációnak az alternatív térbe való helyezését és nem tűnik számukra fölöslegesnek az alternatívok mellett vagy ellen állást foglaló írókat, tudósokat stb. felsorakoztatni. Egy részről a *Nova revija* alapítását és 1. számának megjelenését úgy interpretálja, mint „az újonnan alakuló civil társadalom kifejezett jelét Szlovéniában", magának a *Nova revijának* a megindítását pedig „az első új társadalmi megmozdulások egyikének" tartja (interjú a *Katedrában*), másrészről pedig a fogalom „kifejezett explikációjáról" beszél.

[7] Mastnak 1984; a szimpozionról/látványosságról cf: Malečkar, Mastnak 1984, 409 sq.

[8] *Zadeva Igor Vidmar, Problemi* XXI (1983), 6–8; J. Žnidaršič, P. Mlakar, T. Mastnak, D. Štrajn, E. Hladnik és I. Saksida írásai valamint bírósági dokumentumok; *Slovenske večernice, Problemi* XXII 1984, 6–7; T. Mastnak, R. Močnik és P. Gantar dokumentumai és írásai. – Gondolkodásra késztetett az ún. belgrádi pör is: cf *Problemi* XXIII (1985) 7, tematikus száma elemzés a CT konceptusának segítségével: Mastnak 1985b: politikai kommentár: Mastnak 1985 d.

[9] *John Keane Paulu Picconeju, uredniku Telosa, Problemi* XXII (1984) 12; újranyomva, mint John Keane *Pismo o tem, zakaj je civilna družba pomembna za socialiste... in ostale*, lásd: Mastnak 1985a.

[10] CF Tomc 1984: Mastnak 1985f: Az SZSZISZ KV munkacsoportja a békemozgalmakért *Pobuda za civilno družbo, Mladina*, 1985. október 33. 31. sz.; Krivec 1985; Hren 1985; Tomc; Mirovna skupina 1986; a ŠKUC szekciója a békés kultúráért, információ a megalakulásról, *Bilten* Delovne skupine za mirovna gibanja pri RK ZSMS, II (1986) 2; Predrag S., *Nekatera družbena gibanja in njihove poti ter perspektive* ibid; Tomc 1986b, Tomc 1986c, Tomc 1986d; (Janša) 1986; (Bakse, Hren) 1986; *Dialog med vzhodom in zahodom Problemi* XXV (1987); I. Vidmar 1986 (válasz a Mastnak 1986g-re), Mastnak 1986 h (válasz Vidmarnak 1986); 4 kérdést tartalmazó lap a *Zeleni Marx* rendezvényről 1986. 6. 27. – a 3. kérdésre adott válaszban a többi között ezt írja: „Közvetlen életkérdésekre összpontosítunk és nem érdekelnek bennünket az emancipációról szóló általános tézisek. A civil társadalom és a jogállam megalakulására építünk, amelyben ténylegesen különválasztott törvényhozásnak, bírósági és végrehajtó funkciónak kell lennie, amely lehetetlenné teszi a politika uralkodását a jog felett és lehetővé teszi a demokráciát"; az új rock-kerekasztalok közül különösen a *Fašizem na alternativni sceni*?, *Mladina* 1984. okt. 18. 36. sz. (az anyag egy része külön – xerox – kiadásban jelent meg ugyanezzel a címmel) és *Realni prostori drugačnosti, Mladina* 1986. szept. 26. 30. sz. és okt. 3. 31. sz.; *A zsidókérdés* szimpozion anyaga, megjelent *Problemi* XXIII (1985) I.

[11] Bakše 1986, *Civilna družba in država, Problemi* XXV (1987) 1, M. Balažič, P. Gantar, M. Gregorič, T. Kuzmanić, S. Lokar, M. Marušek, T. Mastnak, Z. Medved, M. Ocvirk, M. Oklopdžija, V. Pavlović, D. Podmenik, N. Popov, M. Popović, A. Rus és I. Žajdel írásai.

[12] A Szabadegyetem előadásainak téziseit a *Večer* rendszeresen megjelentette, néhány előadást a *Katedrában* is kinyomtattak; *Razprava s Ernestom Laclauom in Chantal Mouffe od knjigi Hergemony ad Socialist Strategy Problemi* XXIV (1986) 4-5/ különösen a CT-ről szóló vitát az írásban alaposan megnyesték/: John Keane: *Diktatura in zaton parlamenta* Vestnik IMŠ VIII (1987), 2; *Nova revija*
V. 46–47, Vestnik IMŠ IX (1988), 1; *Družboslovne razprave* IV (1987), 5; Adam 1987a; Mastnak 1987a; Boris Jež, *So potrebna navodila za uporabo političnih pojmov?, Delo,* 1987. 3. 27. (Beszámoló a Szlovén Politológusok Egyesületének tanácskozásáról és a Szlovén KSZ KB *Önigazgatás, érdekek, állam*), és a válasz: Bibič 1987c.

[13] Cf. Mastnak 1985a; A. Gramsci, *Civilna družba in država,* szerk. A. Bibič, Ljubljana 1987.

[14] Gregorič azt mondja, hogy „liberálisabb válasszal", illetve:azzal hogy a szlovén politika fokozttabb megértést tanúsít a CT-ről szóló viták iránt, „új fejezet nyílik a civil társadalom fogalmának történelmében. (...) Nyilvánvaló, hogy a civil társadalom fogalma elveszti a *produktív hiány* státusát *(a pozitív elméleti meghatározás hiányát)*, amely mozgósította az alternatív gyakorlatot meg a független elméleti produkciót és az ideológiai (elméleti) harc objektumává válik melynek célja a CT szimbolikos átszabása, az ekvivalenciák sorozatába való szimbolikos bekapcsolása, amelyek majd meghatározzák jelentését" (Gregorič 1986).

[15] *Zveza mladinskih organizacij in gibanj* (23 aláíró), *Tribunn* XXXVII (1988)11.

[16] *V sedanjem težkem gospodarskem položaju potrebujemo veliko znanja, kreativnosti in energije, ko so v mladih, Delo,* 1985. okt. 26.

[17] *Delo,* 1986. 10. 18

[18] *Znanje in realna cena proizvodnih faktorjev sta temeljna vzvoda za kakovostno gospodarsko rast v sodobnih družbah, Delo,* 1986. nov. 20.

[19] *Predlogi sklepov, stališč in pobud 12. kongresa ZSMS, Mladina,* 1986. ápr. 11. 14. sz.

[20] A CT fogalmát be kellene írni a PCI dokumentumaiba is (cf Žagar 1987).

[21] Pl. Balažić 1987a. – Azt a követelést például, hogy az ifjúság napját mint „A civil társadalom napját" ünnepeljék, a köztársasági ifjúsági vezetőség nem fogadta el. / cf. M. L. *Kdo jo še hoče? Katedra,* XXVIII /1986/1.

[22] *Tribuna* XXXVI /1987/, 12; *Katedra* XXVIII /1987/, 4–5.

[23] Bojana Leskovar, *Ljutomerski alternativni politični boji, Teleks* 16. sz. 1988. ápr. 21; Šoster 1988.

[24] Cf. op. 15.

[25] *Proglas, Delo,* 1988. ápr. 23.

[26] Lev Kreft számára az, hogy „nem tud mit kezdeni a CT fogalmával" azt jelenti, hogy a kommunisták az egyébként marxista kategóriát – „a fennálló úri és uralkodó viszonyokkal való elméleti és gyakorlati leszámolást" – úgy kezelik, hogy összekapcsolják az „ifjúság eszmeileg elutasító magatartásával" és „harc nélkül" átengedik azt, sőt felkínálják „nem-marxista és marxista-ellenes használatra és érvényesülésre" (Kreft 1987a).

[27] *Brez enotnosti in čvrstosti Jugoslavije etc. Delo,* 1987. ápr. 29.

[28] *ZK Jugoslavije je pred največim izzivom etc. Delo,* 1987. ápr. 30.

[29] Majer már az Urbančić álláspontjaival támadt vitája során írt a CT-ről (*Nova revija* 57. sz.), amikor – a politikai vezetőségben egyedül ő – komolyan vette az „ideológiai" harc jelszavát. Urbančić CT koncepciójának azt rója fel, hogy félig kimondott és kidolgozatlan: „A társadalom alapvető termelési viszonyainak világos meghatározása, osztályjellegének és jogrendjének meghatározása nélkül a projektum a levegőben lóg". „Az úgynevezett civil társadalom a szocializ-

musban kialakulófélben levő konceptusának racionális magvát a Kommunista Szövetség új szerepének következetes megvalósításában" látta. *Delo*, 1987. márc. 24. 25. – A kritika az Urbančič 1987-re vonatkozik.

[30] A téma ilyen beiktatását így kommentálja Bebler: „Ez a besorolás tartalmilag nem a legmegfelelőbb, hiszen a civil társadalom hívei között elég sok az idősebb és középnemzedékbe tartozó polgár. A téma beiktatása ugyanakkor azt az aggódó felismerést fejezi ki, hogy a civil társadalomra vonatkozó elgondolás egyre nagyobb visszhangra talált és talál a szlovéniai ifjúság körében, s hogy egyike azoknak a jelentős pontoknak, amelyek körül mélyül a generációkat elválasztó szakadék egyrészt, a tekintélybeidegződések és a szocialista-önigazgatási frazeológia bajnokai, másrészt a fiatalság nagy részének politikai kultúrája között" (Bebler 1987).

[31] A Szlovén KSZ KB Elnöksége, *Aktuelne idejnopolitične razmere v družbi in ZKS* (Ljubljana 1987) p. 25–26.

[32] *Komunist* (Ljubljana) 1987. júl. 10. p. 9.

[33] Ibid

[34] Nem tudjuk megmagyarázni, mire céloz Bibič: a/a CT „klerikális célokra való felhasználását" sehol sem tapasztaltuk. – F. Forstnerič, *Različni pogledi na spravo* c. írásában *Delo*, 1988. jan. 25. ugyan beszámolt az elméleti és vallási találkozóról, a megbékélés kérdéseiről, amelyen „a polemikus vita során a felszólalók hangsúlyozták, hogy nem intézményesített és összetartó megbékélést akarnak, amilyent a múltban tapasztaltak, hanem civil és demokratikus társadalomként értelmezett megbékélést", de ez a vita újabb keletű és csak politikai primitivizmus láthat benne klerikális beütést. Ugyanakkor több ízben hallhattuk a figyelmeztetést arra a veszélyre, hogy a párt és az egyház, mint szlovén archaikus struktúrák egyesült erővel letörnék a CT felé törekvő liberális és demokratikus törekvéseket és a nem-demokratikus, azaz demokráciaellenes civil-társadalmi potenciált affirmálnák a kreki szocializálás vagy a közvetlen önigazgatói demokrácia szellemében/ /ilyen értelemben folyt például a vita *A civil társadalom és az állam* elnevezésű szimpozionon/ vagy a társadalmi életet „ismét visszaszorítanák az archaikus, civil-előtti társadalom igen alacsony szintjére, amelyből éppen csak hogy kezdünk kibontakozni" (Hribar a *Katedrának* adott interjújából, op. cit.; cf Hribar 1987b, 1980sq – b/a CT egyetlen olyan értelmezése, amely kompatibilis az anarchizmussal, a CT-nek mint önigazgatói CT-nek az értelmezése.

[35] *Komunist*, ibid. p. 14 – A *Delo*ban, 1987. júl. 7. p. 5, megjelent beszámoló után Bibič a CT fogalmáról való, a Szlovén SZK KB Marxista Központjában megtartott vitára hivatkozott, amely, úgymond, elvezetett a „felismeréshez, hogy az (ez a fogalom) egyfajta vívmányt jelent, amellyel pótlólag leírhatjuk a szocialista társadalom jellemzőit."

[36] „A fő a civil társadalomért vívott csata. Erről azok beszélnek, akik nem képesek önigazgatású társadalmunkban világos távlatokat jelezni arra nézve, hogy hogyan tovább. A civil társadalom gondolata behatolt a Szlovén Központi Bizottságba is. Nyilvánosan hallható, hogy nincs jogállamunk, miközben világos, hogy ez az oppozíció jelszava. A köztársaság fórumai nem számolnak le energikusan és argumentáltan az ilyen gondolatokkal, hanem még kacérkodnak is velük. A reakció jelszavairól van szó, miközben a Központi Bizottság is olyan állásfoglalással tárgyal róluk, hogy minderről megbeszélést kell tartani". *Neenergični forumi in gesla reakcije*, *Delo*, 1983. 3. 22.

[37] Kučan úgymond a külföldi újságírókkal beszélt erről (Adam 1987, 5), egy nyugalmazott tábornoknak adott válaszában, aki támadást intézett Kučannak a civil ka-

tonai szolgálattal kapcsolatos vitában elhangzott álláspontja ellen s ebben a „civilizált demokratikus társadalomra" hivatkozott. (M. Kučan, *Pravica do iniciative*, *Delo*, 1987. 1. 27.); Ciril Zlobec és Jože Knez részt vettek a *Teleks* által szervezett kerekasztal beszélgetésen *Civilna družba je...??*, Teleks, 1986. okt. 30. 44. sz. és 1986. nov. 6. 45. sz. Kmecl és Zlobec a Zemono várban beszéltek erről *Civilna družba na temeljih pravne države*, *Teleks*, 1987. nov. 12. 46. sz.; Zlobec beszélgetést is folytatott Ljubo Bavconnal és Boštjan Zupančičcsal (*Stopnjo demokratičnosti sodstva določa tisti primer, ki je najbolj krivičen*, *Delo*, 1987. nov. 3.).

[38] A CT-ről szóló vitáról Žagar tudósít 1987; a posztmarxizmusról szóló értekezés a *Teorija in praksa*ban jelent meg, XXIV (1987), 12.

[39] Milan Meden „a civil társadalom mellett száll síkra, amely nélkül nem tudja elképzelni a kongresszusi határozatok megvalósulását" (Mile Šetinc, *Vodstvo ZKS odpira prava vprašanja družbe*, *Delo*, 1988. 4. 22.

[40] Adolf Bibič, *Za samoupravno civilni družbo*, *Delo*, 1988. 4. 23.

[41] *Za družbene spremembe po meri napredne večine*, *Delo*, 1988. 4. 25. „A Szocialista Szövetség megújulása magában foglalja azt a követelést, hogy a DNSZSZ korszerűsödjön és megnyíljon a szocialista civil társadalom önigazgatású demokratikus politikai érdekei előtt".

[42] Bekeš 1988 szűklátókörűséget és szűkkebűlséget ró föl a CT azon értelmezőinek, akik „csak az új társadalmi megmozdulásokra és az autonóm közvéleményre korlátozódnak", és szélesebb értelemben vett definíciót javasol, amely magában foglalja az osztályokat, a szervezeteket, az egyesületeket, az érdekcsoportokat, az etnikai csoportokat, az ifjúsági, feminista és más megmozdulásokat, a társadalmi-politikai szervezeteket... A szóban forgó szükkeblűség azonban nem abban nyilvánul meg hogy hány elemet sorolunk a CT értelmezésébe, hanem abban, hogy a strukturálisan széles körű értelmezés kizárja a másfajta értelmezéseket vagy pedig – a politikai tekintélyre támaszkodva – nem engedi meg.

[43] Ha az önigazgatású CT tartalma az önigazgatás, akkor a CT fogalma logikusan fölösleges stb. Az ilyen szubsztanciális definícióval ellenkezik az az értelmezés amely szerint: „Az alternatíva egyszerűen azt akarja, hogy a fogalom üresen maradjon, afféle fedőnévként szolgáljon a különböző tevékenységekre, kezdeményezésekre és érdekekre" (*Različni pomeni pojma 'civilna družba'*. Beszélgetés Miloš Gregoričcsel, *Primorski dnevnik*, 1987. 11. 6.

[44] Hogy csak a katonaságot említsük meg és a jugo-szlávság „december 13-i" reménytelen realizálhatóságát. A Szlovén KSZ értekezlete úgyszólván közvetlenül e nem-esemény után folyt, de a politika és a társadalom demilitarizálásáról még elvont formában sem esett szó. A honvédelem társadalmasítása persze minden más lehet, mint a civil társadalmi ellenőrzés konceptusa a hadsereg fölött. Ezzel kapcsolatban nem nehéz egyetérteni Veljko Russzal, amikor azt mondja, hogy „a civil társadalomba vezető első lépés a társadalom demilitarizálása, különösen pedig az önigazgatás demilitarizálása" (Rus 1988); az önigazgatás militarizálását az általános népi ellenállás és a társadalmi önvédelem bizottságainak 1976-ban történő megalakításával hozza kapcsolatba.

[45] Hribar (Interjú a *Katedrában* op. cit.) posztulátuma kapcsán: „Ha a párt valóban külön akar válni az államtól, ha meg akarja engedni, hogy az állam megszabaduljon tőle, akkor a civil társadalomba kell lépnie, ki kell magát egyenlítenie a többi csoporttal, amelyeknek más politikai programjuk van", Jež megállapítja: "» A szocialista civil társadalom « itt csak egyszer említődik (cf. op. 41), viszont a szöveg önmagáért beszél, hogy tudniillik a Szlovén Kommunista Szö-

vetség valóságos nyaktörő alászállást végzett a civil társadalomba, amelyet még nemrégiben is a maga politikai és történelmi kivételességének pozíciójából szemlélt" (Jež 1988) – A CT is Gramsci szellemében nyer értelmezést.

[46] „Nevezhetnénk a civil társadalom jelöltjének is, illetve azon eszmék szószólójának, amelyek a legális politikai választékban nincsenek kellő módon képviselve és amelyeket más jelöltek talán nem képviselnek olyan egyértelműen mint én", jelentette ki a *Mladinának* adott interjújában. Programjának összefoglalása: következetes jogállam; a bíróságok függetlensége; szuverén intellektuális konkurrencia az információk piacán; sztrájkjog; jog a lelkiismereti szabadságra; közvetlen választások; piacgazdálkodás; a szubvendiók felszámolása; a veszteségek fedezésének megszüntetése; a magántulajdon bevezetése; az energetikai fejlesztés lágyabb változata; integráció Közép- és Nyugat-Európával; a Jugoszláviában fennálló különbségek legitim elismerése. *Mladina*, 1988. márc. 4. 9. szám. – Megj. interjú Mojca Drčar Murkóval a *Teleks*ben, 1988. márc. 24. 12. szám.

[47] E tevékenység legreprezentatívabb produktuma eddig a *Gradivo za slovensko ustavo*, amelyet a Szlovén Írók Egyesülete és a Szlovén Szociológiai Társaság alkotmányfejlesztési munkacsoportja készített, megjelent a *Časopis za kritiko in znanost*ban, Ljubljana 1988.

[48] Stane Kavčić, Dnevnik in spomini (1972–1987), Ljubljana 1988, 2. köt. 559, 561.

[49] Adam 1987a, 1987b; Slaven Letica, *Trebaju li nam snažne ličnosti? Start*, 1987. 12. 26. 494. sz.

[50] A kifejezés Keane-é (John Keane, *Civil Society and the State*, London–New York 1988, p. 14); Gregorič rámutat, hogy Keane ezzel a jelöléssek nem oldotta meg a problémát, amelyet meg szeretne oldani: elvetni az álláspontot, hogy a CT új paradigma (Gregorič 1988).

[51] Adam Michnik, *Szanse polskiej demokraciji*, London 1984 p. 86.

[52] Így elmélkedik Mihailo Marković a *Teleks*nek adott interjújában, 1988. márc. 17. 11. sz.

[53] Marxnál a CT gondolata két értelemben jelentkezik: mint „szinonima a polgári-burzsoá társadalomra" és mint „transztörténelmi kategória, amely a társadalom gazdasági struktúráját és az ebből következő tagolódást jelöli", de Marx „sajnos" nem fejlesztett ki más „univerzális civil társadalom-konceptust" (Bibič 1986a, 1205). – Bebler élesebb: „Marx negatív etikai előjele a »die bürgerliche Gesellschaft« fogalma előtt és az, hogy ennek főleg gazdasági rétegével foglalkozott, eredeti gondolatát csaknem irrelevánssá tette a civil társadalomról való korszerű vitáknál" (Bebler 1987).

[54] Cf. Különösen Bibič 1987b; Gantar Bibičnek Gramsci interpretációját „esszenciális rekonstrukciónak" nevezi (Gantar 1987. 45). – Cf. Bebler 1987: A Marx utáni szocialista elmélet fejlődésében „a pozitívan értelmezett civil társadalom komplexuma a Második Internacionálé reformistái munkájának a jellemzője volt. (...) A baloldal, a Második Internacionálé kisebbségi szárnya – a Harmadik Internacionálé és a korszerű kommunista pártok előhírnökei – hűségesen folytatta a klasszikus marxizmus azon alaphagyományát, amely tagadja a civil társadalmat és a plebejus populizmus, a mindenható tudományos-tervi etatizmus valamint az általános iparosítás keverékében látja a kommunizmus fényes jövője felé vezető utat (...) A civil társadalommal kapcsolatban a klasszikus marxizmus napjainkban csak reflexíve érdekes, hiszen anakronisztikus, sőt helyenként farce-szerűen tükröződik a modern marxista dogmatikusok állásfoglalásaiban".

[55] Cf. Mastnak 1985e, 1986c; Althusser és Poulantzas kritikájával ellentétben, lásd Mastnak 1985b; Žižek Althussert reaffirmálja: úgy véli, hogy „bizonyára ép-

pen a » civil társadalom « problematikájának alapján kellene újra aktualizálni Althusser IAD elméletét: nem lehet figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy a » civil társadalom « tere csaknem pontosan fedi Althusser IAD-listáját. A mi tézisünk tehát a következő lenne: a » civil társadalom « az IAD, az IAD a civil társadalom » anyagi bázisa «; mindez távol áll attól, hogy a civil társadalom problematikáját Althusser IAD teóriájával » haladnánk túl «, az IAD bizonyára éppen annak a végrehajtása, ami a civil társadalom önmegismerésében » el van nyomva «" (Žižek 1987a). – Cf. Hribar 1987, 1985, 1982–83 is.

[56] Cf. Gantar, Mastnak 1987. – Az eklekticizmus hivatkozhat Offera, aki azt mondja, hogy „a korszerű társadalomtudományban nincs egyetlen olyan paradigma sem, amely eléggé fejlett és koherens ahhoz, hogy meglehessen más paradigma nélkül" (Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State*, szerk. J. Keane, London 1984, 253).

[57] Juri 1987. – Juri egyébként a nálunk élő olasz nemzetiségi közösség aktivistái közé tartozik, akik az idén találkozót is jelentettek be a CT problémáiról Szlovéniában és Olaszországban („'Pojdi svojo pot...'"), *Primorske novice*, 1983. 3. 4.

[58] Itt nem térünk ki arra a kérdésre, hogy indokolt-e nálunk az új társadalmi megmozdulásokról beszélni – az ellentétekre figyelmeztetünk: Bebler 1986; vitaanyag a *Komunistban* (Ljubljana), 1987. 6. 12; Mastnak 1987 c.

[59] Nem lehet észre nem venni Tourain hatását – cf. már klasszikussá vált művét *La voix et le regard*, Paris 1987 (fordítás: *Szociologija društvenih pokreta*, Beograd 1984).

[60] Ez a modern társadalom alapvető szociológiai ismertetőjele – cf. Klaus Eder, „Soziale Bewegung und kulturelle Evolution. Überlegungen zur Rolle der neue sozialen Bewegungen in der Kulturellen Evolution der Moderne". Soziale Welt, 4. külön sz. 1986. 336.

[61] Cf. Mastnak 1986d azaz 1986e.

[62] Claus Offe, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, Ljubljana, 1987; György Konrád, *Antipolitik*, Frankfurt/M 1985.

[63] Cf. Mastnak 1988b, 1988c. – Cf. Hribar is (interjú a *Katedrában*, op. cit.) „A párton kívüli alternatíva leőször is politikán kívüli alternatívát jelent, alternatívát a civil társadalomban, a civil társadalomból. Természetesen az ilyen alternatíva is a politika szemszögéből mint politikai alternatíva mutatkozik. Éppen úgy, mint ahogyan a pánideológia szemszögéből ideológiaként mutatkozik minden. A megmozdulás azonban a *Nova revija* számára mindenekelőtt kulturális intézmény volt és a *Nova revija* mindenekelőtt kultúrintézmény. Mindenekelőtt elméleti és költészeti folyóirat, és csak ezután társadalmilag angazsált, mondjuk kultúrpolitikai folyóirat".

[64] Adam, Podmenik 1985, 24; Laslo Sekelj, *Politični sistem i model socijalističkog građanskog društva, Problemi* XXIII (1985), 1.

[65] Hribar a második perspektívában azt írja, hogy „legfeljebb a *modernnek a posztmodern civil társadalomba* való transzformációjáról beszélhetünk, de semmiképpen sem a szocialista civil társadalom megformálásáról" (Hribar 1987, 1871).

[66] Cf. Mastnak 1986b, 1988c. – Megállapíthatjuk, hogy a szerző, aki annak idején elkalandozott a „civil társadalom romantikus konceptusának megvalósításába (Adam 1986), most a CT misztikus értelmezésébe esett. Akkor a boldogságról beszélt, most már a lélekről.

[67] Az önigazgatású CT teoretizálása kísérletének kulcskérdésére Darka Podmenik tapintott rá, amikor 1986 novemberében a Szlovén Politológusok Egyesületének vitáján figyelmeztetett, hogy az önigazgatásnak nincs teóriája. Ezt az újságírói tudósítás is feljegyezte: „A vita kimutatta, hogy az önigazgatás elméletének

(egyesek véleménye szerint ilyen nem létezik) szempontjából nehéz a civil társadalmat mint az államtól különválasztott, ugyanakkor mellette fennálló szféraként definiálni" *Socialistična civilna družba na poti med teorijo in prakso*, *Delo*, 1986. 11. 14.

[68] Világosan és félreérthetetlenül ezt a hangulatot először a ljubljanai *postpunk hard core* színtér fejezte ki. Pl: „Kommunizmus (ha, ha, ha) szocializmus (bla, bla, bla) nem akarom megváltoztatni a világot stb." (S. D. A. M. „Bla");" pusztába kiáltott szó (a forradalom kurva) a proletariatus diktatúrája hazugság és utópia stb". (U. B. R. „A forradalom kurva") – utánnyomás Malečkar, Mastnak 1984, 416, 418. – A teoretizáció kísérlete: Mastnak 1988b, 1988c.

[69] A CT paradigmájának első irodalmi felfedezése az integrális önigazgatás kritikáját is tartalmazza (Zagorka Golubović): Adam, Podmenik 1985, 20 sq.

[70] Cf. Claus Offe, „Arbeitsgesellschaft", Frankfurt/M–New York, 1984.

[71] A jogállam elméleti kidolgozását a CT-ről folytatott viták még nem adták meg. Mi több, minden nagyobb gond nélkül keveredik a német, az angol és a francia modell, különösen pedig a Rehtsstaat és a rule of law konceptus.

[72] Cf. Žižek 1987b, 179 sq., 217. – Darko Štrajn a SZSZISZ politikai vitáján: „Olyan fázisban vagyunk, amikor nehezen szállunk síkra magukért azokért a dolgokért, amelyek miatt a civil társadalomra van szükségünk, de síkra kell szállnunk a formákért, amelyekben a tartalmak kimondhatók lesznek" (Bakše 1986. 34). – A kulcsfontosságú elméleti referenciák között van Claude Lefort, *L'invention democratique*, *Paris* 1981.

[73] Cf. Mastnak 1986 f. – Elméleti referencia különösen Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State*, Glencoe 1957.

[74] „A felkínált » freedom to « (szabadság valamiért) nálunk valóság csak akkor lehet, ha kitaszítjuk és lehetetlenné tesszük a számos hatalmi monopóliumot és megzabolázzuk a politikai manipulációk eszközeinek hálózatát. S mivel ez egyhamar nem fog bekövetkezni, nekünk, polgároknak nem árt egy kissé több » freedom from « (szabadság valamitől)" (Bebler 1987).

[75] Ha a neomarxista kritika mindebben visszatérést lát a „hagyományos liberalista projektumhoz" és meggondolatlan „apologetikus viszonyt a 19. század polgári társadalma iránt" (cf. M. Marković, op. cit. 1.), akkor az ilyen értékelés váratlannak ugyan nem váratlan, de indokolatlan. A modern tradíció kisajátítása a posztmodern kritika és a szocialista ellenmodernizmus tapasztalatai iránti kritikai viszonyon át történik.

[76] Cf. Žižek 1987c, 1987d; Mastnak 1986f. azaz 1987d; Golobić 1987; kritikusan ez ellen: Adam 1988, Hribar 1988. – Ljubo Bavcon ezzel kapcsolatban az igen impresszív szocialista tapasztalatokra emlékezik: „Mi, idősebbek, még emlékszünk a dörgő tapsra és a tömegek zúgására, amikor » Sieg heil! «-t ordítoztak és ennek nevében mindenfélét műveltek. Arra, amikor a nácik a szociáldemokratákat és a kommunistákat ütlegelték, amikor raboltak, betörtek a zsidó üzletekbe az állami rendőrség pedig csak állt, elfordult és nem akart semmit sem látni. A civil társadalom minden vadságával, kultúrálatlanságával és megtorló eszközeivel lépett fel. Ezért a civil társadalom, hangsúlyozom, csak a jogállamban létezhet és ennek fennmaradásának a feltétele. Egyik a másikat ellenőrzi. Önmagában viszont nem érték." (A bíróság demokratikusságának foka etc., op. cit.).

[77] *Nova revija*: Nem akarunk sem oppozíció, sem apológia lenni. Beszélgetés Niko Grafenauer főszerkesztővel és Dimitrij Rupel felelős szerkesztővel. *Teleks*, 1986. júl. 10. 28. sz. 24 old.

[78] A szlovéniai és a jugoszláv hivatalos politika reakciója a *Nova revija* 57. számára fel-

tárta a politikai kultúra valódi dimenzióit a jugoszláv szocializmusban. Egymást követték az ítéletek, s ebben különösen Jože Smole, a DNSZSZ KV elnöke járt elöl, aki azt vetette a folyóirat szemére, hogy túllépte az „önigazgatású pluralizmus" határát, egyess szerzőket hazaárulással vagy a „hazaárulókkal" való kacérkodással stb. vádoltak. Egymást követték a követelések politikai és bírósági eljárás indítására egyes szerzők ellen. Zágráb egyik községi harcosszervezete még bűnvádi feljelentést is tett. A bírósági eljárások kísérletét, legalábbis politikai szinten, megállította a Szlovén SZK KB elnökségének nyilatkozata, amely az eszmei összecsapás mellett és nem a büntető megtorlás mellett foglalt állást. Mindettől függetlenül az addigi fő- és felelős szerkesztőknek menniük kellett. Leváltásukat megkönnyítette, hogy ebben az időben mandátumuk már lejáróban volt.

[79] *Prispevki za slovenski nacionalni program*, szerkesztőségi előszó, *Nova revija*, VI, 57, 2.

[80] Libid., 2.

[81] „Ismétlem, hogy egyetértek a heideggeristákkal elgondolásuk és gyakorlatuk azon területein, amelyekkel – logikátlanság? taktika? ravaszság? fantáziahiány? miatt – a pluralista CT hívei, tehát ott, ahol a szent Lét területén kívül vannak, a puszta létben, ahogyan ők mondják" (Kermauner 1988a). – Beszélhetnénk opportunizmusról, mert Kermauner úgy véli, hogy Szlovéniában manapság úgyszólván mindenki elfogadja a CT-t: „A párt – legalábbis vezetősége és a többség kifejezője –, a szlovén katolikus egyház, a parasztok, az értelmiségiek, a polgárok, mi több, még a proletariátus többsége is" (Kermauner 1988b).

[82] Miközben napjainkban a CT „az új szlovén szociális-kulturális opció", a tehetetlen jugoszláv társadalomban „az integralizmusban keresnek megoldást, amelyet a hadsereg, a milenarizmus szelleme kínál a keleti deszpotizmussal összhangban"; a CT-vel való konszenzuális egyetértés Szlovéniában „leginkább azokat a jugoszlávokat zavarja, akik Jugoszlávia új egységességét kulturális-szociális téren a balkáni törzsi-társadalom alapjain, politikailag a neosztálinizmussal, nemzetileg pedig a népek szövetségével szeretnék elérni, amely népek lemondanak kapcsolataikról a nagyszerbség javára" (Kermauner 1988b). – Cf. Kermauner 1987.

[83] A 80-as évek első feléből a másodikba való átmenetnél megváltozott Kemaunernak a Laibach/NSK-ról való kritikai értékelése. A „fiatalabb szlovén költészetről való elmélkedésben" – éppen a civiltársadalmi irány folytatásaként – kitűnően lokalizálta a viszonyokat, amelyekből a laibachi politikai magatartás születik, amelyből a totalitarizmusnak mint esztétika tárgyának és a művészetnek mint politikának a tárgyalása következik" (Kermauner 1983). Jó három évvel később pedig azt kérdi, hogy nem az NSZK-e a „legjellemzőbb adaléka" annak a megmozdulásnak, amely felújítja a szentet és kicsíráztatja az istenit", azaz a gentilizmust. És megállapítja: „Ha a civil szlovéneknek napjainkban van valami feladata, akkor az az, hogy a szentet elválasszák a népitől, a szentet ismét egyesítsék az istenivel, az isteni nélküli szentet pedig elvessék mint olyan erőt, amely az atomreaktor robbanásához hasonlatos" (Kermauner 1986b, 773).

[84] Tulajdonképpen arról a referátumról van szó, amelyet Hribar a *Civil társadalom és az állam* című, 1987 októberében Ljubljanában megtartott szimpozionon terjesztett be. E szöveg besorolását a *Nova revija* számába az alkotmánymódosítási viták közé egy kis adalék indokolja, amely arra figyelmeztet, hogy az alkotmánymódosítás javaslatában nem található törekvés a modern és a posztmodern civil társadalom és a jogállam felé, ezért nincs is értelme bármiféle módosítási javaslatokba bocsátkozni (Hribar 1987, 1877).

[85] John Keane: *Civilna družba in država od Hobbesa do Marxa in še naprej*, lásd Mastnak, 1985a.

[86] Miközben már maga Keane is elállt a szocialista civil társadalom szintagmájának alkalmazásától.

[87] Claus Offe: *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, Ljubljana 1987.

Irodalom

Adam, Frane (1986): „O zelenih in rdečih", *Mladina*, št. 13, 4. april.

Adam, Frane (1987a): „O treh pristopih k pojmu civilne družbe", *Katedra*, XXVIII, 10–11

Adam, Frane (1987b): „O treh pristopih k pojmu ‚civilna družba'", *Družboslovne razprave*, VI, 5.

Adam, Frane (1988): „Civilna družba, država, totalitarizem", *Nova revija*, VII, st. 72–72.

Adam, Frane–Podmenik, Darka (1985): „Predgovor", V: Mastnak 1985a.

Arzenšek, Vladimir (1986): „Delavsko gibanje in samoupravni socializem", *Nova revija*, V, 46–47

Arzenšek, Vladimir (1987): „Marksizem in demokratični socializem", *Družboslovne razprave*, IV, 5.

Bakše, Ingrid (Ur.) (1986): „Zapisi z okrogle mize ZSMS in družbena gibanja", *Hladni mir in druge vroče teme*, ABC 1, Ljubljana.

Bakše, Ingrid – Hren, Markol (1986): „Za mirovno kulturo namesto nasilja", *Dnevnik*, 24. maj.

Balažič, Milan (1987a): „Za štefetni blagor", *Teleks*, št, 22, 28. maj.

Balažič, Milan (1987b): „Civilna družba skozi ‚samoupravno' mikrofiziko oblasti", *Problemi*, XXV, 1.

Babler, Anton (1986): „Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja?", *Teleks*, 47, 20. november

Bekeš, Peter (1988): „Prenova ni le prosvetljeni oplesk", *Delo*, 26. april.

Bibič, Adolf (1972): „Zasebništvo in skupnost. Civilna družba in politična država pri Heglu in Marxu, Ljubljana.

Bibič, Adolf (1981):

Bibič, Adolf (1984):

Bibič, Adolf (1986a): „Civilna družba v socializmu?", *Teorija in praksa*, XXVIII, 11.

Bibič, Adolf (1986b): „Civilna družba je samoupravljanje", *Delo*, 28. november.

Bibič, Adolf (1986c): „Enačaj je treba popraviti", *Delo*, 6. december.

Bibič, Adolf (1987a): „Civilna družba, politična država, samoupravljanje", *Teorija in praksa*, XXIV, 12.

Bibič, Adolf (1987b): „Civilna družba in država pri Gramsciju", v. A. Gramsci, *Civilna družba in država*, Ljubljana.

Bibič, Adolf (1987c): „Še enkrat o civilni družbi", *Delo*, 4. april.

Bibič, Adolf (1988): „Civilna družba in prenova našega javnega življenja", *Dnevnik*, Z/Z, 29. marec.

Debenjak, Božidar (1981):

Gaber, Slavko (ur.) (1988): „Onstran samoupravljanja s temelji marksizma", *Mladina*, št. 18, 6. maj.

Gantar, Pavel (1987): „Sociologija in civilna družba", *Družboslovne razprave*, IV, 5.
Gantar, Pavel – Mastnak, Tomaž (1987): „Postmarksizem v družbeni teoriji", *Teorija in praksa*, XXIV, 12.
Goljevšček, Alenka (1987): „Arhaičnost: civilnost", *Nova revija*, VI, 57.
Golobič, Gregor (1987): „Tako je to!", *Mladina*, st. 41, 27. november.
Gregorič, Miloš (1987): „Civilna družba kot polje ideološkega boja", *Družboslovne razprave*, IV, 5.
Gregorič, Miloš (1988a): „Civilna družba in sociologija", *Problemi*, XXVI (v tisku)
Gregorič, Miloš (1988b): „Heterogeno branje", *Mladina*, št. 18, 6. maj.
Grenko, Matevž (1987): „Odnos slovenskega (tradicionalnega) katocizma do družbe (cerkve) in države, *Družboslovne razprave*, IV. 5.

Hren, Marko (1985): „Ugovor vesti o služenju vojaškega roka in civilna služba", *Mladina*, št. 35, 25. oktober.
Hribar, Tine (1982–83): „Otok obupa. Robinson Crusoe in Kapital", *Nova revija*, I., 3/4
Hribar, Tine (1982–83a): „Otok obupa. Robinson Crusoe in Kapital II.", *Nova revija*, I., 5–6.
Hribar, Tine (1982–83b): „Otok obupa. Robinson Crusoe in Kapital II.", *Nova revija*, I., 7–8.
Hribar, Tine (1985): „S(am)upravljanje, I, II., III." *Nova revija*, IV., 33–34, 35–36, 37–387.
Hribar, Tine (1987a): „Slovenska državnost", *Nova revija*, VI, 57.
Hribar, Tine (1987b): „Civilna družba, pravna država in legitimna oblast", *Nova revija*, VI, 67–68.
Hribar, Tine (1988): „Alternativnost Nove revije" *Nova revija*, VII, 69–70.

Igličar, Albin (1987): „Država blaginje, civilna družba in pravna država", *Družboslovne razprave*, IV, 5.
(Janša, Janez) (1986): „Nova družbena gibanja pri nas", *Dnevnik*, 24. maj.
Jež, Boris (1988): „Razdržavljenje z živižgi", *Delo*, 26. 4. Juri, Franco (1987): „Verdi, società civile e potere politico in Jugoslavia", *Arcobaleno* VI, 1.

Kermauner, Taras (1983): „X + (−) 11 = ?, Premišljevanje ob mlajši slovenski poeziji", I., II., *Nova revija*, II, 13–14, 15–16.
Kermauner, Taras (1985): „V čem sta ‚politično gledališče' in ‚politična dramatika' politična", *Nova revija*, IV, 35–36.
Kermauner, Taras (1986): „Uničevanje palimpsestov", *Nova revija*, V, 46–47.
Kermauner, Taras (1987a): „Pisma z roba", *Dnevnik*
Kermauner, Taras (1987b): „O NSK", *Nova revija*, VI, 61–62.
Kermauner, Taras (1988a): „Bulatoviću se ne čudim več", *Dnevnik*, 9. februar.
Kermauner, Taras (1988b): „Slovenije med Srednjo Evrope in Balkanom", *Dnevnik*, 10. maj
Kreft, Lev (1987): „Civilna družba in socialistična zveza", *Družboslovne razprave*, IV, 5.
Kreft, Lev–Mastnak, Tomaž (Ur.) (1982): *Poljska*, Ljubljana.
Kokot, Marjan (1986): „Organizacija ali gibanje", Tribuna, XXXV, 15.
Krivec, Ignac (1986): „Nova družbena gibanja", *Hladni mir in druge vroče teme*, ABC 1, Ljubljana.
Kuzmanić, Tonči (1987): „Marxova dialektika narave v določitvi ‚civilne' družbe", *Družboslovne razprave*, IV, 5.

Lesjak, Miran (Ur.) (1987): „Civilna družba in država", *Mladina*, št. 41, 27. november

Malečkar, Nela – Mastnak, Tomaž (Ur.) (1984): *Punk pod Slovenci*, Ljubljana.
Mastnak, Tomaž (1984): „Za anarholiberalizem", *Problemi*, XXII, 1–3.
Mastnak, Tomaž (Ur.) (1985a): *Socijalistična civilna družba?*, Ljubljana.
Mastnak, Tomaž (1985b): De la démocratie an Yugoslavie", *Problemi*, XXVIII, 7.
Mastnak, Tomaž (1985c): „Rdeče in zeleno", *Mladina*, št. 44–45, 27. december.
Mastnak, Tomaž (1985d): „Sodišče se je vpisalo v zgodovino in ostalo anonimno", *Mladina*, št. 6, 14. februar.
Mastnak, Tomaž (1985e): „H kritiki ‚Židovskega vprašanja'", *Problemi*, XXIII, 1.
Mastnak, Tomaž (1985g): „Dotik predsedstva MK ZKS", *Mladina*, št. 18, 16. maj.
Mastnak, Tomaž (1986a): „Delavsko gibanje in nova družbena gibanja", *Nova revija*, V, 46–47.
Mastnak, Tomaž (1986b): „Perspektive demokracije v Jugoslaviji", *Problemi*, XXIV, 2.
Mastnak, Tomaž (1986c): „H kritiki Marxovega pojma ‚bürgeliche Gesellschaft' v Očrtih kritike politične ekonomije", *Vestnik IMŠ*, VII, 1–2.
Mastnak, Tomaž (1986d): „Socialistična civilna družba", *Valj*, VI, 18.
Mastnak, Tomaž (1986e): „Socialistična civilna družba, demokratična opozicija", *Tribuna*, XXXV, 12.
Mastnak, Tomaž (1986f): „Machen wir uns diese Stadt wieder rein" *Mladina*, št. 30, 26. september.
Mastnak, Tomaž (1986g): „Es herrscht bei uns die Volksherrschaft", *Mladina*, št. 5, 7. februar.
Mastnak, Tomaž (1986h): „Država, Laibach, civilna družba", *Radio Študent*, 16. februar.
Mastnak, Tomaž (1986i): „Neizrečena dobrota, da nam niso usta več zavezana...", *Problemi*, XXIV, 7–8.
Mastnak, Tomaž (1987a): „Socialistična civilna družba? Skica aktualnega stanja diskusije", *Katedra*, XXVIII, 6–7.
Mastnak, Tomaž (1987b): „K demokraciji spontane sociologije delavskega gibanja", V: G. Bock, *„Drugo" delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922*, Ljubljana.
Mastnak, Tomaž (1987c): „Signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon ali nova družbena gibanja v socializmu", v: C. Offe *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, Ljubljana.
Mastnak, Tomaž (1987d): „Totalitarizem od spodaj", *Družboslovne razrapve*, IV. 5.
Mastnak, Tomaž (1987e): „Postmarksizem, madžarski primer", *Vestnik IMŠ*, VIII. 2.
Mastnak, Tomaž (1987f): „Pred koncem revizionizma in ponovnim rojstvom civilne družbe", V: M. Rakovski, *V zhodnoevropskemu marksizmu naproti*, Ljubljana.
Mastnak, Tomaž (1988): „Für eine gespaltene Friedenslogik", *Independent Voices*, IV, 1 (Ljubljana).
Mastnak, Tomaž (1988a): „O moči nemočnih", *Katedra*, XXVII, 7–8.
Mastnak, Tomaž (1988b): „Geht es noch darum, die Gesellschaft zu verändern", *Vestnik IMŠ*, IX, 1.
Mastnak, Tomaž (1988c): „Implozija družbenega/civilna družba v čisti obliki", *Problemi*, XXVI (v tisku).
Mežnarič, Silva (1987a): „Autonomija pravnog sistema", *Družboslovne razprave*, IV, 5.
Mežnarič, Silva (1987b): „Civil Society Project and the Autonomy of the Legal System in Yugoslavia", *Peace Movement in Yugoslavia* III, 2 (Ljubljana).
Močnik, Rastko (1985): „Zakaj so Juda izbrali za juda?", *Problemi*, XXVIII, 1.
Močnik, Rastko (1986): „Nova zmaga nove politike", *Mladina*, št. 40, 5. december.
Močnik, Darko (1987): „Alternativi se je treba prilagoditi", *Delo*, 28. november.

Podmenik, Darka (1986a): „Za civilno družbo", *Tribuna*, XXXV, 15.
Podmenik, Darka (1986b): „Civilna družba ni samoupravljanje", *Delo*. 28. november.

Podmenik, Darka (1987a): „Ali je mogoče razvijati koncept civilne družbe", *Problemi*, XXV, 1.
Podmenik, Darka (1987b): „Civilna družba in javnost", *Družboslovne razprave* IV, 5.
Pučnik, Jože (1987): „Politični sistem civilne družbe", *Nova revija*, VI, 57.
Pučnik, Jože (1987a): „Dvoje temeljnih zahtev", *Nova revija*, VI, 57.
Pučnik, Jože (1987b): „Smisel in nesmisel ustavne razprave", *Nova revija*, VI, 67–68.
Puhar, Alenka (1985): *Peticije, pisma in tihotapski časi*, Maribor.

Riha, Rado (1988): „Zagata z imenom marksizem", *Dnevnik*, Z/Z, 5. april.
Rus, Veljko (1988): „Ali je civilna družba res zanikanje samoupravljanja?", *Delo*, 30. april.

Stanič, Gojko (1987): „Dialektika civilne družbe in države v znanstveno tehnološkem in družbenem razvoju", *Komunist*, 9. januar.

Šoster, Goran (Ur.) (1988): „Rojevanje civilne družbe na obrobju", *Mladina*, št. 12. 25. marec.
Štrajn, Darko (1986): „Start za novo umevanje alternative", *Mladina*, št. 29., 19. september.
Štrajn, Darko (1987): „Civilna družba kot univerzalni in kot partikularni projekt", *Družboslovne razprave*, IV, 5.

Tomc, Gregor (1984): „Spori in spopadi druge Slovenije", v: Malečkar, Mastnak 1984.
Tomc, Gregor (1985): „Rdeče in zeleno", *Mladina*, št. 38, 15. november.
Tomc, Gregor (1985a): „Socijalizem kot nezmožnost družbenega spreminjanaj", *Nova revija*, IV, 37–38.
Tomc, Gregor (1986): „Rdeče in zeleno (III. del)", *Mladina*, št. 4, 31. januar.
Tomc, Gregor (1986a): „Realno obstoječa gibanja v socializmu", *Nova revija*, V. 46–47.
Tomc, Gregor (1986b): „Militarization of Society", *International Booklet/Peace Movement in Yugoslavia*, št. 2–3.
Tomc, Gregor (1986c): „Cold Peace", *Information Booklet/Peace Movement in Yugoslavia*, št. 2–3.
Tomc, Gregor (1986d): „The Great Pretenders" *Information Booklet/Peace Movement in Yugoslavia*, št. 2–3.
Tomc, Gregor, Mirovna skupina (1986): „Pismo iz Ljubljane – odgovor na ‚Praški apel'", *Bilten* Delovne skupine za mirovno gibanje pri RK ZSMS, III, št. 2.
Tomc, Gregor (1987a): „Civilna družba pod slovenskim socializmom", *Nova revija*. VI. 57.
Tomc, Gregor (1987b): „Samoupravljanje kot trenutno najbolj realni socializem", *Družboslovne razprave*, IV, 5.
Tomc, Gregor (1987c): „Razredna dekompozicija in nacionalno formiranje v povojni Jugoslaviji. *Problemi*, XXV, 2.

Urbančič, Ivan (1982/3): „O komunizmu in marksizmu", *Nova revija*, I., 5–6.
Urbančič, Ivan (1987): „Jugoslovenska ‚nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije", *Nova revija*, VI, 57.

Vidmar, Igor (1986): „Provokacija v 7 točkah na temo Država/Laibach, ‚civilna družba'", *Radio študent*, 9. februar.

Žagar, Mitja (1987): „Civilna družba v socializmu (socialistična civilna družba)" *Komunist* (Ljubljana), 20. marec.
Žižek, Slavoj (1987a): „Paris 86: zahteva, ne želja", *Mladina*, št. 1, 9. januar.

Žižek, Slavoj (1987b): *Jezik, ideologija, Slovenci*, Ljubljana.
Žižek, Slavoj (1987c): „Smeri razvoja, Zakaj ni vredno pisati o Agrokomercu?", *Mladina*, št. 29, 4. september.
Žižek, Slavoj (1987d): „Partija mora nemudoma iti predaleč", *Delo*, 28. november.

Rezime

Civilno društvo u Sloveniji – prvih pet godina

Prilog je rekapitulacija političkih i teorijskih rasprava o civilnom društvu koje se vode osamdesetih godina u Sloveniji. Pregled je u prvom redu informativan, jer pruža komentare sakupljene građe.

U prvom delu rada autori daju historijat rasprave o civilnom društvu – gde se i kako ona odvijala; a u drugom delu rada naznačavaju ključne problemske sklopove oko kojih se rasprava vodi (pitanje marksizma, novih društvenih pokreta, politike, socijalizma i samoupravne demokracije, nacionalnog programa, političke tehnologije).

Summary

Civil Society in Slovenia – the First Five Years

The authors remark that this contribution is the summing up of political and theoretical discussions on civil society taking place in Slovenia during the 1980s.

The survey is primarily informative as it displays the commentaries of the collected materials.

In the first part of the paper the authors give the history of discussions on civil society, where and how they took place; in the second part they indicate the key problem clusters on which the discussion is being led (questions related to Marxism, new social movements, politics, socialism and self-management, the national programme, political technology).